

Antwoorden Oefenvragen

VWO

Filosofie

Examenjaar 2026-2027

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
1. Wijsgerige antropologie (domein B)	5
1.1 Wat is wijsgerige antropologie?	5
1.2 Lichaam en geest	5
1. Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 2	5
1.3 Mens, dier en ding	6
2. Filosofie VWO 2024, tijdvak 1, vraag 13	6
1.4 Vrijheid, macht en cultuur	7
2. Ethiek (domein C)	7
2.1 Wat is ethiek?	7
2.2 Deugdethiek	7
2.3 Plichtethiek	8
3. Filosofie VWO 2026, tijdvak 2, vraag 6	8
2.4 Utilisme	9
2.5 Vrijheid, verantwoordelijkheid en communicatie	9
3. Kennisleer (domein D)	9
3.1 Wat is kennisleer?	9
3.2 Rationalisme en empirisme	9
3.3 Kant	9
3.4 Constructivisme en narrativisme	9
4. Wetenschapsfilosofie (domein E)	10
4.1 Wat is wetenschapsfilosofie?	10
4.2 Het demarcatieprobleem	10
4. Filosofie VWO 2026, tijdvak 1, vraag 14	10
4.3 Wetenschappelijke methoden en interpretatie	12
4.4 Wetenschap, waarden en samenleving	12
5. Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 17	12
5. De vraag naar de mens in relatie tot wetenschap en techniek	13
5.1 Inleiding: wat is de vraag naar de mens?	13
6. Filosofie VWO 2026, tijdvak 1, vraag 8	13

7.	Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 15	14
8.	Filosofie VWO 2024, tijdvak 1, vraag 17	15
5.2	Kwestie 1: filosofische antwoorden op de vraag, wat is de mens?	16
9.	Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 12	16
10.	Filosofie VWO 2025, tijdvak 2, vraag 8	18
11.	Filosofie VWO 2024, tijdvak 1, vraag 16	20
12.	Filosofie VWO 2025, tijdvak 2, vraag 18	22
13.	Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 9	24
14.	Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 21	26
15.	Filosofie VWO 2026, tijdvak 2, vraag 7	27
16.	Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 16	28
17.	Filosofie VWO 2026, tijdvak 1, vraag 16	30
5.3	Kwestie 2: hoe veranderen techniek en wetenschap ons mensbeeld?	31
18.	Filosofie VWO 2026, tijdvak 1, vraag 15	31
19.	Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 21	32
20.	Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 10	33
21.	Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 1	34
22.	Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 4	36
23.	Filosofie VWO 2026, tijdvak 2, vraag 10	37
24.	Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 3	39
25.	Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 13	40
26.	Filosofie VWO 2026, tijdvak 2, vraag 22	41
27.	Filosofie VWO 2025, tijdvak 2, vraag 1	43
28.	Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 3	45
5.4	Kwestie 3: verandert het wezen van de mens door de omgang met techniek?	46
29.	Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 7	46
30.	Filosofie VWO 2026, tijdvak 1, vraag 1	47
31.	Filosofie VWO 2024, tijdvak 1, vraag 1	49
32.	Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 8	50
33.	Filosofie VWO 2026, tijdvak 1, vraag 11	52
34.	Filosofie VWO 2026, tijdvak 2, vraag 4	54
35.	Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 22	56

36.	Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 14	57
37.	Filosofie VWO 2024, tijdvak 1, vraag 3	58
5.5	Kwestie 4: grensvervagingen	59
38.	Filosofie VWO 2026, tijdvak 1, vraag 6	59
39.	Filosofie VWO 2026, tijdvak 1, vraag 5	61
40.	Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 17 en 18	63
41.	Filosofie VWO 2025, tijdvak 2, vraag 21	65
42.	Filosofie VWO 2026, tijdvak 1, vraag 13	67
43.	Filosofie VWO 2024, tijdvak 1, vraag 8	69
44.	Filosofie VWO 2026, tijdvak 2, vraag 16	70
45.	Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 5	72
46.	Filosofie VWO 2025, tijdvak 2, vraag 12	73
47.	Filosofie VWO 2024, tijdvak 1, vraag 9	74
48.	Filosofie VWO 2025, tijdvak 2, vraag 5	76
49.	Filosofie VWO 2026, tijdvak 2, vraag 1	77
50.	Filosofie VWO 2026, tijdvak 2, vraag 11	78
51.	Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 20	80
52.	Filosofie VWO 2026, tijdvak 2, vraag 17	81
53.	Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 16	82
5.6	Afsluiting	84
54.	Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 23	84

1. Wijsgerige antropologie

1.1 Wat is wijsgerige antropologie?

1.2 Lichaam en geest

1. Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 2

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 2 – vraag 2

Het mechanistisch wereldbeeld van de moderne natuurwetenschappen gaat uit van materie als ordeningsprincipe: alle verschillende dingen bestaan uit materie, die worden bepaald door natuurwetten. René Descartes ontwikkelde zijn filosofie over de mens ten tijde van de opkomst van de moderne natuurwetenschappen.

Leg uit dat Descartes' opvatting van de mens uitgaat van **twee** ordeningsprincipes.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg dat Descartes' opvatting van de mens uitgaat van twee ordeningsprincipes: de mens is niet alleen te begrijpen als een uitgebreid lichaam/materie (res extensa) maar moet ook worden begrepen als een denkend ding (res cogitans).

Voorbeeld van een goed antwoord:

Volgens Descartes is het materialistische van dit wereldbeeld niet geschikt om het geestelijke aspect van mensen te vatten. Daarom zet hij tegenover materie als het ene ordeningsprincipe van de moderne natuurwetenschappen het dualisme van lichaam en geest. Deze twee substanties zijn niet tot elkaar te herleiden en vormen dus twee ordeningsprincipes.

1.3 Mens, dier en ding

2. Filosofie VWO 2024, tijdvak 1, vraag 13

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 1 – vraag 13

Helmuth Plessner sluit bij zijn beschrijving van de mens aan bij biologisch onderzoek.

Leg uit dat Plessner aansluit bij de biologische benadering van de mens. Leg vervolgens met het begrip 'excentriciteit' uit dat volgens Plessner de biologische benadering niet voldoende is om de mens te beschrijven.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat Plessner met zijn beschrijving van de mens aansluit bij de biologische benadering, omdat mensen net als andere (gewervelde) dieren het centrum van hun ervaringen/handelingen zijn
- een uitleg dat volgens Plessner de biologische benadering niet voldoende is om de mens te beschrijven, omdat de mens excentrisch is: het wezen van de mens is van nature onbepaald

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Plessner was opgeleid als zoöloog en hij gebruikte die kennis om te laten zien dat mensen net als andere levende wezens zich op een bepaalde manier tot zichzelf en hun omgeving verhouden. Dat noemt hij positionaliteit. Hij zag daarbij grote overeenkomsten tussen mensen en andere gewervelde dieren, omdat gewervelden een centraal zenuwstelsel hebben dat bewegingen en gewaarwordingen coördineert. Mensen en andere gewervelden zijn zich in meer of mindere mate bewust van zichzelf als centrum van hun gewaarwordingen.
- Maar Plessner geeft ook duidelijk aan dat de mens niet door biologische kenmerken gedetermineerd is. De menselijke bestaanservaring is open en onbepaald doordat mensen, in tegenstelling tot andere dieren, niet samenvallen met hun beleving van het handelen in het hier en nu. Mensen zijn excentrisch. Daarom is ook een fenomenologische beschrijving van de mens nodig.

1.4 Vrijheid, macht en cultuur

-

2. Ethiek

2.1 Wat is ethiek?

-

2.2 Deugdethiek

-

2.3 Plichtethiek

3. Filosofie VWO 2026, tijdvak 2, vraag 6

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 6

Volgens techniekfilosoof Rens van der Vorst heeft digitale technologie het leven weliswaar gemakkelijker gemaakt, maar dreigen we er ook onze greep op het leven door te verliezen. [...]

Van de Vorst vergelijkt bestellen bij een flitsbezorgdienst met *cockroach mind control*: je verdooft een kakkerlak, prikt een elektrode op de kakkerlak en verbindt deze elektrode met je telefoon waarop je een speciale cockroachmindcontrol-app hebt geïnstalleerd. Vanaf dat moment kun je de kakkerlak besturen en volgen met deze app.

Mensen die bij een flitsbezorgdienst bestellen, spelen volgens Van der Vorst *cockroach mind control* met de bezorgers. De bestellers hebben een gevoel van macht en de flitsbezorgers zijn niet meer dan een verlengstuk van de app. Je kunt *cockroach mind control* vanuit verschillende ethische theorieën evalueren, bijvoorbeeld vanuit de plichtethiek, die gericht is op plichten of principes.

Geef een argument dat je **geen** *cockroach mind control* met flitsbezorgers mag spelen waarbij je uitgaat van de plichtethiek.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een argument vanuit de plichtethiek dat je geen *cockroach mind control* met flitsbezorgers mag spelen, omdat je moet handelen vanuit een universele regel / omdat je moet handelen volgens een maxime waarvan je zou willen dat die een algemene wet wordt / omdat je een mens niet alleen als een middel voor een bepaald doel mag gebruiken.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Volgens de plichtethiek mag je geen *cockroach mind control* met flitsbezorgers spelen, omdat je mensen altijd als doel op zich moet beschouwen en niet alleen als een middel voor een bepaald doel. De *cockroach mind control* beschrijft hoe flitsbezorgers slechts een verlengstuk worden van een app, die de bestellers besturen, waardoor hun wensen in vervulling gaan en zij een gevoel van macht krijgen. Door de vergelijking met een kakkerlak lijken de bezorgers hier slechts een middel te zijn om boodschappen te krijgen en worden ze niet als een waarde in zichzelf beschouwd.

2.4 Utilisme

-

2.5 Vrijheid, verantwoordelijkheid en communicatie

-

3. Kennisleer

3.1 Wat is kennisleer?

-

3.2 Rationalisme en empirisme

-

3.3 Kant

-

3.4 Constructivisme en narrativisme

-

4. Wetenschapsfilosofie

4.1 Wat is wetenschapsfilosofie?

4.2 Het demarcatieprobleem

4. Filosofie VWO 2026, tijdvak 1, vraag 14

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 14

Vijftig jaar geleden deed psycholoog Paul Ekman onderzoek naar de universaliteit van emoties. [...] In Ekmans onderzoek kregen proefpersonen foto's te zien van iemand met een bepaalde gezichtsuitdrukking. Daarbij moesten de proefpersonen een kaartje selecteren met een daarbij passende emotie erop. [...] Van de westerse proefpersonen in Ekmans onderzoek koos 85% het emotiekaartje dat de onderzoekers bij een foto met een bepaalde gezichtsuitdrukking verwachtten. Proefpersonen die niet eerder contact hadden gehad met westerse mensen kozen vaker afwijkende emotiekaartjes of zagen helemaal geen emoties op de foto's. Volgens Ekman liet dit niet zien dat emoties per cultuur verschillen, maar alleen dat emoties per cultuur op verschillende manier geuit worden. Welke keuze er ook door de proefpersonen werd gemaakt, Ekman bleef uitgaan van de hypothese dat verschillende uitingen dezelfde basisemoties laten zien.

De onderzoeksmethode van Ekman kwam later ter discussie te staan. Karl Popper ziet het zoeken naar falsificatie als criterium voor wetenschappelijkheid.

Thomas Kuhn heeft kritiek op Poppers falsificatiecriterium.

Leg uit of Ekmans werkwijze volgens Popper wetenschappelijk of pseudowetenschappelijk zou zijn.

Leg vervolgens met het begrip paradigma Kuhns kritiek op Poppers falsificatiecriterium uit.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat Ekmans werkwijze volgens Popper pseudowetenschappelijk zou zijn, omdat die niet getuigt van zoeken naar falsificatie/weerlegging
- een uitleg van de kritiek van Kuhn op Poppers falsificatiecriterium met het begrip paradigma: wetenschappelijke gemeenschappen werken vanuit een wetenschappelijk denkpatroon (paradigma) dat niet/moeilijk vatbaar is voor weerlegging

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Popper zou Ekmans werkwijze zien als pseudowetenschappelijk, omdat Ekman niet openstaat voor weerlegging van zijn theorie, terwijl wetenschappelijke theorieën wel moeten openstaan voor weerlegging. Als proefpersonen die niet eerder contact hadden met westerse mensen vaker afwijkende emotiekaartjes kiezen of helemaal geen

emoties op de foto's zien, dan leidt dit bij Ekman nog steeds tot de conclusie dat er universele basisemoties zijn. Ekman zocht daarbij niet naar falsificatie van zijn theorie. Welke keuze er ook werd gemaakt, hij bleef uitgaan van de hypothese dat verschillende uitingen dezelfde basisemoties laten zien.

- Volgens Kuhn werkt Poppers falsificatie in de praktijk niet. Wetenschappers denken volgens Kuhn vanuit bepaalde wetenschappelijke denkpatronen en opvattingen (paradigma's). In de wetenschap wordt gepoogd om deze paradigma's te bevestigen en te verfijnen, terwijl weerleggingen vanwege het paradigmatische denkkader niet als weerlegging worden gezien.

4.3 Wetenschappelijke methoden en interpretatie

4.4 Wetenschap, waarden en samenleving

5. Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 17

Oefenvraag examen 2025 tijdvak 1 – vraag 17

Dieronderzoek kan op verschillende manieren worden gedaan. Zo kun je door samen te leven met een huisdier en er een persoonlijke band mee op te bouwen, je huisdier misschien goed leren kennen. Veel mensen kunnen voorbeelden geven waarmee ze de intelligentie of de emotionele gevoeligheid van hun eigen huisdier proberen aan te tonen. Sommige onderzoekers zien wetenschappelijke experimenten echter als betrouwbaarder, onder andere omdat de onderzoekers daarbij onzichtbaar kunnen blijven.

In de wetenschapsfilosofie wordt een onderscheid gemaakt tussen waardegebondenheid en waardevrijheid. Leg uit dat dieronderzoekers een voorkeur kunnen hebben voor experimenten boven alledaagse observaties, met de begrippen waardegebondenheid en waardevrijheid.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg dat dieronderzoekers een voorkeur kunnen hebben voor experimenten boven alledaagse observaties, met de begrippen waardegebondenheid en waardevrijheid: door de band met dieren kunnen bij alledaagse observaties (persoonlijke) waarden een rol gaan spelen (waardegebonden), terwijl experimenten worden opgezet om dit te vermijden (waardevrijheid).

Voorbeeld van een goed antwoord:

Dieronderzoekers kunnen een voorkeur hebben voor experimenten boven alledaagse observaties, omdat alledaagse observaties beïnvloed kunnen worden door persoonlijke waarden. Zo zal een mens een huisdier waarmee hij een persoonlijke band heeft, wellicht ervaren als intelligenter of emotioneel gevoeliger dan feitelijk het geval is (waardegebondenheid). In experimenten wordt juist gestreefd naar observaties die nietwaardegebonden feiten opleveren (waardevrijheid).

5. De vraag naar de mens in relatie tot wetenschap en techniek

5.1 Inleiding: wat is de vraag naar de mens?

6. Filosofie VWO 2026, tijdvak 1, vraag 8

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 8

Techniek speelt in sport een belangrijke rol om prestaties te verbeteren. Veel sporters dragen apparatuur waarmee bijvoorbeeld hun hartslag wordt gemeten om te bepalen hoe intensief ze moeten trainen. Filosoof Aldo Houterman geeft aan dat dergelijke techniek aan de ene kant helpt bij het bestuderen van het bewegende lichaam en aan de andere kant tekortschiet, omdat daardoor te weinig wordt gekeken naar onmeetbare ervaringen. Hij noemt meervoudig schaatskampioen Ireen Wüst die aangaf dat er tijdens haar carrière weinig aandacht was voor haar ervaringen van pijn en frustratie.

De vraag naar de mens kan worden benaderd vanuit een eerstepersoonsperspectief en vanuit een derdepersoonsperspectief.

Leg **beide** perspectieven op de vraag naar de mens uit met de opvatting van Houterman.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg van het eerstepersoonsperspectief op de vraag naar de mens met de opvatting van Houterman: de manier waarop Ireen Wüst haar bestaan ervaart met pijn/frustratie
- een uitleg van het derdepersoonsperspectief op de vraag naar de mens met de opvatting van Houterman: het van buitenaf objectief beschrijven van de mens aan de hand van meetresultaten

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Het eerstepersoonsperspectief op de vraag naar de mens gaat over de manier waarop je je eigen bestaan ervaart. Houterman geeft aan dat hiervoor te weinig aandacht is bij het gebruik van techniek om prestaties te verbeteren. Hij geeft de bestaanservaring van Ireen Wüst weer, namelijk pijn en frustraties.
- Het derdepersoonsperspectief op de vraag naar de mens gaat over een objectieve beschrijving van de mens van buitenaf. Dit is te zien in Houtermans opvatting dat techniek om lichaamsfuncties te meten, zoals de hartslag van een sporter, kan helpen bij het bestuderen van het bewegende lichaam.

7. Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 15

Oefenvraag examen 2025 tijdvak 1 – vraag 15

Mensen proberen zichzelf vaak beter te begrijpen door zich te vergelijken met andere dieren.
René Descartes dacht dat mensen fundamenteel verschillen van dieren. Deze opvatting had gevolgen voor de behandeling van dieren door mensen.
Mensbeelden, zoals dat van Descartes, hebben een ethische dimensie.

Leg met het mensbeeld van Descartes uit dat mensen volgens hem verschillen van dieren.
Leg vervolgens met de behandeling van dieren door mensen uit dat Descartes' mensbeeld een ethische dimensie heeft.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg met het mensbeeld van Descartes dat mensen volgens hem verschillen van dieren: dieren (en mensen) hebben een mechanisch lichaam (res extensa), maar alleen mensen hebben volgens Descartes een denkende geest (res cogitans)
- een uitleg met de behandeling van dieren door mensen dat Descartes' mensbeeld een ethische dimensie heeft: Descartes' mensbeeld is normatief, omdat daaruit kan volgen dat mensen dieren als dingen behandelen

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Descartes verschillen mensen fundamenteel van andere dieren omdat alleen mensen een res extensa en res cogitans zijn, terwijl andere dieren uitsluitend bestaan als res extensa. Waar andere dieren dus alleen lichamelijk zijn, hebben mensen zowel lichamelijke uitgebreidheid als een denkend bewustzijn.
- Descartes' mensbeeld heeft een ethische dimensie. Het leidt tot een scherp onderscheid tussen mensen en andere dieren, waardoor dieren kunnen worden beschouwd als ondergeschikt aan mensen. Descartes zag dieren als een soort machines die geen pijn konden voelen, omdat ze geen geest hebben. Zijn mensbeeld legitimeerde dus de behandeling van dieren als dingen. Dit laat zien hoe zijn mensbeeld een ethische dimensie heeft.

8. Filosofie VWO 2024, tijdvak 1, vraag 17

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 1 – vraag 17

Fenomenologen reageren op de dualistische filosofie van René Descartes, waarin de vraag naar de mens wordt beantwoord vanuit het eerstepersoonsperspectief en vanuit het derdepersoonsperspectief.

Leg uit dat Descartes de vraag naar de mens beantwoordt vanuit **beide** perspectieven.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat Descartes de vraag naar de mens beantwoordt vanuit het eerstepersoonsperspectief: kwalitatieve, innerlijke ervaring
- een uitleg dat Descartes de vraag naar de mens beantwoordt vanuit het derdepersoonsperspectief: een beschrijving van de essentiële eigenschap van de mens als res cogitans

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Het eerstepersoonsperspectief is de kwalitatieve ervaring van binnenuit. Descartes onderzocht in zijn twijfelexperiment via introspectie de innerlijke ervaringen van het bewustzijn.
- Het derdepersoonsperspectief is een beschrijving van de mens aan de hand van een set essentiële eigenschappen. Wat is de aard van de mens? Welke unieke kenmerken heeft de mens? Descartes definieert de mens als een ding dat kan denken (res cogitans).

5.2 Kwestie 1: filosofische antwoorden op de vraag, wat is de mens?

9. Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 12

Oefenvraag examen 2025 tijdvak 1 – vraag 12

De voorstellingen van de zwarte danseres en choreograaf Cherish Menzo passen in de stroming van het afrofuturisme. Zij onderzoekt in haar manier van bewegen het zwarte lichaam: hoe zijzelf en anderen dit ervaren. In haar voorstellingen creëert ze een vervreemdend universum waarin ze de grens tussen wit en zwart bevreemdt en die grens laat vervagen door een 'raadselachtige nieuwe manier van bewegen' te ontdekken. Hieraan ging een zoektocht vooraf waarin zij wilde loskomen van zowel westerse als niet-westerse perspectieven op het lichaam in dans:

Tekst 5

Menzo vertelt dat ze haar hiphopachtergrond en andere 'zwarte' stereotypes zo veel mogelijk van zich heeft afgeschud, bang om in dat hokje geduwd te worden: 'Ik wilde een technische danseres worden en gewaardeerd en erkend worden vanuit een westers perspectief. [Nu heb ik] de ruimte gevonden om te onderzoeken wat mij triggert, op mijn manier. Heel bevrijdend.'

bron: Francine van der Wiel, Cherish Menzo: In 'Jezebel' onderzoek ik wat mij triggert, NRC 2020

In de fenomenologie van Maxine Sheets-Johnstone is de bestaanservaring van de mens gegrond in het bewegende lichaam.

Leg deze opvatting van Sheets-Johnstone uit. Beargumenteer vervolgens met tekst 5 of Menzo's onderzoek naar het zwarte lichaam aansluit bij deze opvatting van Sheets-Johnstone.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat in de fenomenologie van Maxine Sheets-Johnstone de bestaanservaring van de mens is gegrond in het bewegende lichaam: door de geleefde ervaring van je lichaam in de ruimte te ervaren en die ervaring vervolgens te beschrijven, ontdek je hoe je je bestaan vormgeeft / wilt vormgeven
- een argumentatie met tekst 5 of Menzo's onderzoek naar het zwarte lichaam aansluit bij deze opvatting van Sheets-Johnstone

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Sheets-Johnstone heb je eerst een geleefde ervaring van je lichaam in de ruimte en kun je die ervaring fenomenologisch beschrijven. Daarmee ontdek je hoe je jezelf ervaart maar ook hoe je in de wereld staat en hoe je je bestaan in de toekomst wilt vormgeven.

- Menzo sluit hierop aan als ze in tekst 5 beschrijft dat ze haar eigen, nieuwe manier van bewegen heeft ontdekt zonder te hoeven voldoen aan het stereotype van de zwarte danser als hiphopper of een westers perspectief op dans. Ze heeft een geleefde ervaring van haar lichaam en reflecteert daarop: ze wil niet voldoen aan het stereotype van hiphop of voldoen aan een technisch westers perspectief op dans. Ze ontdekt hoe ze haar eigen manier van bewegen kan en wil vormgeven.

Of

- Ik denk niet dat Menzo's onderzoek naar het zwarte lichaam per se aansluit bij Sheets-Johnstones fenomenologie. Menzo lijkt vooral uit te gaan van de reflectie van anderen op het zwarte lichaam en van het westerse perspectief op dans. Vervolgens wil ze zich daarvan bevrijden. Ze lijkt dus niet zozeer bij haar eigen geleefde ervaring van haar lichaam te beginnen, maar eerder bij de oordelen van zichzelf en anderen.

10. Filosofie VWO 2025, tijdvak 2, vraag 8

Oefenvraag examen 2025 tijdvak 2 – vraag 8

Volgens verschillende technologiebedrijven is het 'metaverse' de toekomst van het internet. Het metaverse is het geheel van onderling verbonden netwerken van virtuele 3D-werelden. Volgens sommigen zal het metaverse een revolutie veroorzaken, omdat we een groot deel van ons leven in uiteenlopende virtuele werelden zullen gaan doorbrengen.

Om het metaverse beter te leren kennen, brengt de journalist Joanna Stern vierentwintig uur achter elkaar door in virtuele omgevingen (VR). Met een VR-bril op speelt ze games, mediteert ze op een virtuele berg tussen de lama's en bezoekt ze een virtueel café. In het VR-café voelen de diepte en het perspectief eerst vreemd voor Stern, waardoor ze moet nadenken over hoe ze zich beweegt. Om bijvoorbeeld een virtueel drankje aan te pakken, moet Stern uitproberen hoe ver ze haar arm moet uitstrekken.

Maxine Sheets-Johnstone maakt in haar fenomenologische benadering van dans gebruik van het begrip lichaamsschema.

Leg met het voorbeeld van het aanpakken van het virtuele drankje uit wat Sheets-Johnstone bedoelt met het lichaamsschema.

Leg vervolgens uit in welk opzicht Sheets-Johnstones fenomenologische benadering **geen** betrekking heeft op het voorbeeld van het aanpakken van het virtuele drankje.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg wat Sheets-Johnstone bedoelt met het lichaamsschema, met het voorbeeld van het aanpakken van het virtuele drankje: de geleefde ervaring van de ruimtelijkheid van je lichaam in de wereld, die in een virtuele omgeving anders is dan in een fysieke omgeving
- een uitleg in welk opzicht Sheets-Johnstones fenomenologische benadering geen betrekking heeft op het voorbeeld van het aanpakken van het virtuele drankje: fenomenologie wil de pre-reflectieve gewaarwording van het bewegende lichaam onderzoeken, terwijl Stern bewust moet nadenken over hoe ze het virtuele drankje moet aanpakken

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Sheets-Johnstone bedoelt met het lichaamsschema dat mensen een gevoel hebben voor de ruimtelijkheid van hun lichaam in de wereld. Hierdoor ervaren we ons lichaam als één continu en samenhangend hier-zijn. In het dagelijks leven blijft het lichaamsschema meestal onopgemerkt, maar in situaties zoals het aanpakken van het drankje in het VR-café, wordt opeens zichtbaar dat Sterns lichaamsschema minder goed is afgestemd op de VR-omgeving dan op een fysieke omgeving.

- De fenomenologie probeert volgens Sheets-Johnstone te beschrijven hoe we onszelf en de wereld ervaren nog voordat er enige reflectie plaatsvindt. Stern is in het VR-café juist bewust aan het nadenken over het aanpakken van het virtuele drankje, waardoor dit zich minder goed leent voor Sheets-Johnstones fenomenologische benadering.

11. Filosofie VWO 2024, tijdvak 1, vraag 16

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 1 – vraag 16

Virtual reality (VR) is een digitale werkelijkheid waarin je kunt rondkijken, bewegen en handelen. Journalist Thomas Heerma van Voss onderzoekt hoe het is om een VR-spel te spelen. Hij gaat hiervoor naar een grote, lege hal:

Tekst 3

Ik krijg een helm opgezet met bril eraan en een plastic geweer in mijn handen gedrukt. [...] Een paar minuten later [hol ik] door die troosteloze ruimte, bukkend, versnellend, en volledig in beslag genomen door de virtuele vloten waar [ik] op [moet] terechtkomen, de smalle trappetjes waar ik werkelijk duizelig van word, de zombies die af en toe uit het niets opduiken en mijn hartslag doen versnellen.

Het wonderlijke is hoe snel dit alles went: deze wereld, die eigenlijk geen moment voelt als nep en veel meer indruk maakt dan wat ik tot dusverre heb meegemaakt.

bron: Thomas Heerma van Voss, Blijf je nog wel jezelf als virtual reality je zintuigen overneemt?, NRC, 2022

Volgens fenomenoloog Maxine Sheets-Johnstone gaat de gewaarwording van ons bewegende lichaam in de ruimte vooraf aan bewuste reflectie.

Leg dit uit met:

- het begrip 'lichaamsschema', en
- tekst 3.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg met het begrip 'lichaamsschema' dat volgens Sheets-Johnstone de gewaarwording van ons bewegende lichaam in de ruimte voorafgaat aan bewuste reflectie: op basis van het lichaamsschema dat alle ruimtelijke beweging van het lichaam synthetiseert, hebben we een geleefde ervaring van ons lichaam waarop we kunnen reflecteren 1
- een uitleg met tekst 3 dat volgens Sheets-Johnstone de gewaarwording van ons bewegende lichaam in de ruimte voorafgaat aan bewuste reflectie: eerst ervaart Heerma van Voss de ruimte bukkend/versnellend/duizelig/met versnelde hartslag en pas daarna reflecteert hij op (de betekenis van) zijn ervaring

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Sheets-Johnstone is de geleefde ervaring van ruimtelijkheid te-midden-van-de-wereld een pre-reflectief bewustzijn. Dat prereflectieve bewustzijn van je lichamelijkheid en ruimtelijkheid is gebaseerd op het lichaamsschema. Dit synthetiseert alle ruimtelijke presenties van het lichaam en stelt ons in staat om gebaren en

bewegingen te ervaren als een voortdurend en samenhangend 'hierzijn'. Je hebt altijd eerst die geleefde ervaring op basis van je lichaamsschema. Daarna kan je daarop reflecteren of deze ervaring beoordelen.

- Heerma van Voss beschrijft zijn fysieke gewaarwording in een ruimte terwijl hij een spel speelt. Hij beschrijft zijn beleving: hij bukt, klimt op een trappetje, springt en wordt duizelig en volledig in beslag genomen door deze fysieke handelingen. Volgens Sheets-Johnstone kan hij die gewaarwording van zijn bewegende lichaam in de ruimte niet beschrijven als hij die niet eerst heeft beleefd. Vervolgens kan hij op die gewaarwording reflecteren en constateren dat de VR-wereld snel went en heel reëel aanvoelt.

12. Filosofie VWO 2025, tijdvak 2, vraag 18

Oefenvraag examen 2025 tijdvak 2– vraag 18

De Franse antropoloog Natasja Martin is gespecialiseerd in volkeren die leven volgens het animisme. [...] Tijdens een van haar reizen kwam Martin oog in oog te staan met een beer die haar aanviel en haar kaak verbrijzelde, waarna ze moest worden geopereerd. In het boek *Geloven in het wild* beschrijft ze hoe ze in het ziekenhuis als zwaargewonde patiënt de afzondering in een onpersoonlijke ziekenhuiskamer ervaart. Langzaam is ze aan het herstellen en beseft ze dat de ontmoeting met de beer haar veranderd heeft. Ze realiseert zich dat ze niet onafhankelijk van de omgeving bestaat en dat elk wezen niet enkelvoudig is, maar meervoudig. Met een meervoudig wezen bedoelt ze een wezen dat verbonden is met andere wezens, die allemaal op elkaar inwerken. Haar schrijfstijl laat zien hoe heftig de ontmoeting met de beer was:

Tekst 1

Mijn lichaam na de beer na zijn klauwen, mijn lichaam in het bloed en zonder de dood, mijn lichaam vol leven, draden en handen, mijn lichaam in de vorm van een open wereld waar meervoudige wezens elkaar ontmoeten, mijn lichaam dat zich met hen herstelt, zonder hen [...].

bron: N. Martin, *Geloven in het wild*, 2022

De mens wordt volgens Helmuth Plessner gekenmerkt door excentrische positionaliteit. Een van de antropologische wetten die hij formuleert, is de wet van natuurlijke kunstmatigheid.

Leg uit wat Plessner bedoelt met excentrische positionaliteit, met:

- tekst 1, en
- de wet van natuurlijke kunstmatigheid.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat een uitleg wat Plessner bedoelt met excentrische positionaliteit, met:

- tekst 1: Martin kan zich verhouden tot haar eigen bestaan, waarin ze zich verbonden voelt met andere wezens
- de wet van natuurlijke kunstmatigheid: de mens is geplaatst tegenover zijn bestaan en moet zijn bestaan ten uitvoer brengen vanuit een bestaanservaring die hem van nature gegeven is

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Met excentrische positionaliteit bedoelt Plessner dat de mens niet alleen zichzelf en de wereld ervaart, maar tegelijkertijd ook kan reflecteren op de verhouding tussen die twee, de binnenwereld en de buitenwereld. Martin realiseert zich, door de aanval van de beer, dat ze een open wereld is waar meervoudige wezens elkaar ontmoeten. Ze verhoudt zichzelf hiermee tot haar binnenwereld, haar buitenwereld en haar medewereld.
- Omdat mensen vanuit een buitenpositie hun bestaan kunnen beschouwen, stellen ze zichzelf voortdurend vragen en moeten ze hun bestaan vormgeven en ten uitvoer

brengen. Ze leven niet alleen maar, maar moeten zichzelf steeds weer verhouden tot de binnenwereld, buitenwereld en medewereld. Dat geeft het menselijk bestaan een kunstmatig karakter, maar dat volgt uit een bestaanservaring die de mens van nature gegeven is.

13. Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 9

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 2– vraag 9

Hoe kunnen alle mensen volwaardig meedoen in de samenleving? Over deze vraag wordt al langer nagedacht, maar sinds een aantal jaar is het gebruikelijk om hierbij de woorden 'inclusie' en 'inclusief' te gebruiken. Een van de kwesties is bijvoorbeeld welke woorden nodig zijn om iedereen gelijkwaardig aan te spreken. Er zijn mensen die zichzelf niet herkennen in woorden als 'man' en 'vrouw'; zij zijn non-binair en willen niet met 'hij' of 'zij' aangesproken worden, maar met 'hen' of 'die'. Vivien Waszink werkt bij het Instituut voor de Nederlandse Taal. Zij constateert in het boek *Dat mag je óók (al niet meer) zeggen* dat de behoefte aan een inclusieve taal groot is, maar dat het inburgeren van nieuwe woorden – zoals woorden waarmee non-binaire mensen zich identificeren – doorgaans heel langzaam gaat.

Helmuth Plessner beschrijft de bestaanservaring van de mens aan de hand van drie antropologische wetten. Een van die wetten is de wet van de bemiddelde onmiddellijkheid, die ertoe leidt dat mensen hun bestaanservaring willen uitdrukken.

Geef weer wat de wet van de bemiddelde onmiddellijkheid van Plessner inhoudt.
Leg vervolgens uit dat deze wet de behoefte aan inclusieve taal kan verklaren.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave van Plessners wet van de bemiddelde onmiddellijkheid: de mens ervaart zichzelf als subject dat bemiddelt tussen zichzelf en de omgeving en tegelijkertijd als subject dat onmiddellijk de omgeving ervaart
- een uitleg dat deze wet de behoefte aan inclusieve taal kan verklaren omdat de dubbele ervaring van onmiddellijkheid en bemiddeling maakt dat mensen hun bestaanservaring willen uitdrukken in taal, die bemiddelt tussen ervaring en werkelijkheid

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Plessner ervaart de mens zichzelf als subject dat bemiddelt tussen zichzelf en de omgeving en tegelijkertijd als subject dat onmiddellijk de omgeving ervaart. De relatie van de mens met de omgeving is dus zowel bemiddeld als onmiddellijk.
- Deze dubbele ervaring maakt dat mensen zich willen uitdrukken. Omdat mensen allerlei ervaringen hebben en zich ervan bewust zijn dat die ervaringen een manier zijn om de wereld waar te nemen, voelen mensen de noodzaak om hun ervaringen op de een of andere manier vast te leggen, te structureren en te delen met anderen. Weten dat jij het bent die de wereld ervaart, geeft immers ook het besef dat anderen de wereld ervaren en dat kan een andere ervaring zijn. Taal is een van de manieren waarop mensen hun intenties proberen vorm te geven en te delen met anderen, en taal

bemiddelt tussen directe ervaring en de werkelijkheid. Dat taal verandert en dat er behoefte is aan een inclusieve taal waarmee mensen steeds beter hun ervaring uitdrukken en die steeds beter bemiddelt tussen werkelijkheid en ervaring, past dus bij de wet van de dubbele ervaring van bemiddelde onmiddellijkheid.

14. Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 21

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 2– vraag 21

Dierenarts en filosoof Charles Foster wilde graag weten hoe het is om een dier te zijn. Als experiment besloot hij om een paar weken te leven als een das. Hij leefde in een hol in een bos waarin hij overdag sliep en waaruit hij 's nachts al snuffelend tevoorschijn kroop. [...]

Foster heeft meer moeite met het leven in een hol onder de grond dan hij had gedacht. Hij wil zijn experiment voortzetten omdat hij als mens wil leren van het dassenleven, maar hij ontdekt dat hij zijn ideeën over dassen verkiest boven de echte wildernis.

Volgens Helmut Plessner drukt de wet van de utopische standplaats een dubbele bestaanservaring van de mens uit.

Leg met Fosters experimentele leven als das de wet van de utopische standplaats uit.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg met Fosters experimentele leven als das van de wet van de utopische standplaats: Foster verlangt ernaar boven zichzelf uit te stijgen door te leven als das, maar voelt zich hierdoor ook ontworteld / Foster ervaart zijn begrenzing als individu, terwijl hij juist naar een fundament voor zijn leven als mens verlangt.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Mensen verlangen er volgens Plessner naar steeds boven zichzelf uit te stijgen. Daardoor ervaren we een ontworteldheid, omdat we geen vaste basis hebben, terwijl we tegelijkertijd naar die vaste basis verlangen. De mens ondermijnt zelf echter weer ieder mogelijk fundament van zijn bestaan. Dit noemt Plessner de wet van de utopische standplaats. Ook Foster verlangt met zijn experiment boven zichzelf uit te stijgen. Maar door te proberen boven zichzelf uit te stijgen en te leven als das, raakt hij ontworteld en vervreemd. Hij zoekt een fundament voor zichzelf als mens, maar ontdekt dat hij zijn ideeën over dassen verkiest boven het daadwerkelijk leven in de wildernis.

15. Filosofie VWO 2026, tijdvak 2, vraag 7

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 7

Plessner onderzoekt ook typisch menselijke eigenschappen, zoals het lachen.
Leg uit dat lachen volgens Plessner een typisch menselijke eigenschap is.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg dat lachen volgens Plessner een typisch menselijke eigenschap is, omdat alleen mensen een dubbelzinnige verhouding tot hun lichaam hebben.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Lachen is volgens Plessner een bewijs dat je een mens bent. Alleen mensen kunnen volgens hem lachen, want lachen laat de bijzondere verhouding zien die mensen tot hun lichaam hebben: enerzijds is lachen een lichamelijke uitbarsting die je niet kunt beheersen, anderzijds is lachen ook betekenisvol en overstijgt het het puur lichamelijke.

16. Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 16

Oefenvraag examen 2025 tijdvak 1 – vraag 16

Chimpansees lijken in veel opzichten op mensen. Op internet gaan filmpjes rond die suggereren dat chimpansees kunnen lachen. Zo is te zien hoe een chimpansee verrast reageert op een goocheltruc, waarbij een bekertje buiten zijn zicht wordt leeggemaakt. Als de chimpansee het lege bekertje ziet, zet hij grote ogen op en valt met open mond achterover.

Volgens Helmuth Plessner is lachen typisch menselijk, vanwege de dubbelzinnige verhouding van mensen tot hun eigen lichaam en het menselijke vermogen tot symbolische uitdrukkingen.

Plessner stelt dat zijn theorie over lachen niet door waarnemingen kan worden weerlegd. Volgens veel dieronderzoekers zou een waarneming zoals het beschreven filmpje, wel kunnen bewijzen dat chimpansees kunnen lachen.

Leg met het voorbeeld van lachen de dubbelzinnige verhouding van de mens tot het eigen lichaam uit.

Leg vervolgens uit dat chimpansees volgens Plessner **niet** kunnen lachen. Ga daarbij in op het vermogen tot symbolische uitdrukking. Geef tot slot met het vermogen tot symbolische uitdrukking een argument **tegen** Plessners standpunt dat chimpansees niet kunnen lachen.

Maximumscore 3 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg van de dubbelzinnige verhouding van de mens tot het eigen lichaam, met het voorbeeld van lachen: lachen is iets fysieks en is tegelijkertijd betekenisvol op een manier die het lichamelijke overstijgt, wat de mens laat zien als een wezen dat zowel een lichaam is als een lichaam heeft
- een uitleg met het vermogen tot symbolische uitdrukking dat chimpansees volgens Plessner niet kunnen lachen: chimpansees kunnen in tegenstelling tot mensen niet lachen, omdat ze geen symbolische woorden/gebaren hebben die tekort kunnen schieten
- een argument met het vermogen tot symbolische uitdrukking tegen Plessners standpunt dat chimpansees niet kunnen lachen

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Mensen hebben een dubbelzinnige verhouding tot hun eigen lichaam, omdat ze zowel een 'lichamelijk' wezen zijn als een wezen 'in het lichaam-ding'. In het lachen toont deze gebrokenheid van de mens zich. Als je lacht, verliest het wezen 'in het lichaam-ding' de controle en vervalt je in het lichaam-zijn, omdat de situatie onbeantwoordbaar is.
- Mensen hebben volgens Plessner het vermogen tot symbolische reacties. Het menselijke lachen laat zien hoe 'woorden tekort kunnen schieten', waardoor de mens vervalt in het lichamelijke. Chimpansees kunnen die reacties vanuit woord en gebaar

nooit geven en kunnen dus ook niet – al lachend – vervallen in het lichamelijke. Als de chimpansee bij de goocheltruc achterovervalt, kun je dat dus geen lachen noemen, omdat hij volgens Plessner geen excentriciteit en daarom geen symbolische uitdrukking tot zijn beschikking heeft. Alleen wie het vermogen tot symbolische uitdrukkingen heeft, kan in lachen uitbarsten wanneer dit vermogen tekortschiet.

- Chimpansees kunnen wel lachen en dit kan blijken uit het filmpje. Plessner gaat ervan uit dat dieren niet in staat zijn tot symbolische reacties, maar volgens mij kunnen chimpansees met gebaren, gezichtsuitdrukkingen en klanken wel degelijk symbolisch op situaties reageren. In het voorbeeld van de goocheltruc is de chimpansee blijkbaar heel verbaasd. De truc is een doorbreking van zijn verwachtingen – het bekertje is leeg! De chimpansee zou hierop een beheerste, symbolische reactie kunnen geven, zoals de mens wenken om het bekertje beter te kunnen bekijken. In plaats daarvan ervaart hij het echter als een symbolisch onbeantwoordbare situatie en valt hij met open mond achterover. Zo vervalt ook de chimpansee in het lichamelijke.

17. Filosofie VWO 2026, tijdvak 1, vraag 16

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 16

Vijftig jaar geleden deed psycholoog Paul Ekman onderzoek naar de universaliteit van emoties. [...] In een variant van het emotieonderzoek werd aan proefpersonen gevraagd om zelf een gezichtsuitdrukking te vormen. Zij kregen bijvoorbeeld als instructie om hun neus op te trekken, hun neusgaten te openen, hun onderlip naar beneden te trekken en hun tong naar voren te bewegen zonder deze uit te steken. In de VS vertelden de proefpersonen dat de gevormde gezichtsuitdrukking de emotie walging opriep.

Volgens Helmuth Plessner hebben mensen een dubbelzinnige verhouding tot hun eigen lichaam. Leg de dubbelzinnige verhouding van mensen tot hun eigen lichaam uit, met het voorbeeld van het onderzoek naar het vormen van gezichtsuitdrukkingen.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg van de dubbelzinnige verhouding van mensen tot hun eigen lichaam, met het voorbeeld van het onderzoek naar het vormen van gezichtsuitdrukkingen: mensen kunnen hun lichaam als instrument gebruiken/inzetten door te bewegen volgens de instructie (lichaam hebben), maar tonen zich ook lichamelijke wezens wanneer de gevormde gezichtsuitdrukkingen tot ervaringen leiden.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Mensen hebben een dubbelzinnige verhouding tot hun eigen lichaam. Enerzijds hebben mensen controle over hun lichaam en kunnen dit min of meer bewust aansturen: mensen hebben een lichaam. Dit is te zien in het bewust vormen van gezichtsuitdrukkingen door proefpersonen in het onderzoek. Anderzijds zijn mensen lichamelijke wezens: wij zijn ons lichaam en ons lichaam is een centrum van gewaarwordingen. Dit is terug te zien wanneer de gevormde gezichtsuitdrukkingen samen blijken te gaan met emoties.

5.3 Kwestie 2: hoe veranderen techniek en wetenschap ons mensbeeld?

18. Filosofie VWO 2026, tijdvak 1, vraag 15

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 15

George Lakoff en Mark Johnson wijzen op het gebruik van ontologische metaforen voor emoties.

Leg uit wat volgens Lakoff en Johnson ontologische metaforen zijn. Ga hierbij in op een voorbeeld van een ontologische metafoor voor een emotie.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg dat ontologische metaforen volgens Lakoff en Johnson niet-fysieke zaken als fysieke entiteiten beschouwen, waarbij wordt ingegaan op een voorbeeld van een ontologische metafoor voor een emotie.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Ontologische metaforen zijn metaforen die niet-stoffelijke zaken zoals onze geest of emoties vergelijken met materiële dingen. We gebruiken bijvoorbeeld een ontologische metafoor als we boosheid vergelijken met een bom: 'hij ontplofte van woede'. Of als we vreugde vergelijken met de zon: 'zij straalde van plezier'.

19. Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 21

Oefenvraag examen 2025 tijdvak 1 – vraag 21

Er wordt ook gewerkt aan een app die het mogelijk moet maken om diertalen te verstaan via een soort Google Translate. Dit zou een nieuw hoofdstuk kunnen worden in het dieronderzoek, maar ook in onze dagelijkse omgang met dieren. Via de app zou je bijvoorbeeld aan je kat kunnen vragen hoe zij zich voelt.

Volgens George Lakoff en Mark Johnson zit de menselijke taal vol metaforen.

Leg uit dat oriënterende metaforen een probleem kunnen zijn bij het vertalen van mensentaal naar diertaal.

Gebruik daarbij een voorbeeld van een oriënterende metafoor.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat oriënterende metaforen een probleem kunnen zijn bij het vertalen van mensentaal naar diertaal: metaforen in mensentaal komen voort uit de rechtopstaande oriëntatie van de mens, terwijl veel dieren een andere lichamelijke oriëntatie hebben
- een bijpassend voorbeeld van een oriënterende metafoor

Voorbeeld van een goed antwoord:

Lakoff en Johnson wijzen erop dat onze menselijke taal oriënterende metaforen bevat. Als ik wil weten of het beter gaat met mijn kat, zou ik bijvoorbeeld kunnen vragen of ze er alweer wat bovenop komt. In 'erbovenop komen' schuilt een gelijkschakeling van gezondheid aan 'omhoog', wat volgens Lakoff en Johnson samenhangt met ons menselijke rechtopstaande lichaam. Bij een vertaling van deze uitdrukking naar kattentaal zou daarvoor een equivalent moeten worden gezocht dat aansluit bij de belevingswereld en de lichamelijke oriëntatie van de kat. Daarbij gaat een deel van de menselijke betekenis – bijvoorbeeld het optimistische en luchtige van 'erbovenop komen' – verloren. De vertaling van mensentaal naar diertalen voor dieren die zwemmen of vliegen zal nog veel moeilijker zijn.

20. Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 10

Oefenvraag examen 2025 tijdvak 1 – vraag 10

Afrofuturisme is een stroming in kunst, literatuur, film en muziek. Daarin worden Afrikaanse tradities en mystiek gecombineerd met technologische sciencefiction en fantasy.

De afrofuturistische kunstenaar Rashaad Newsome heeft voor zijn kunstwerk *Being* een digitale figuur gecreëerd. Deze artificiële intelligentie (AI) kan de rol aannemen van een West-Afrikaanse verhalenverteller en coach, een danser en een historicus. Newsome roept met dit kunstwerk vragen op over mensbeelden. [...]

Afrofuturisme is een reactie op de Europese koloniale geschiedschrijving over het slavernijverleden. Daarin is eeuwenlang geen aandacht geweest voor de manier waarop zwarte tot slaaf gemaakt zijn beroofd van hun mens-zijn. In de gefantaseerde toekomstbeelden van afrofuturistische kunstenaars worden de menselijke identiteit en de verhoudingen tussen zwarte en witte mensen niet bepaald door de raciale blik van het kolonialisme. Afrofuturistische kunstenaars creëren allerlei mensbeelden zonder die geschiedenis, geïnspireerd op technologie zoals in het voorbeeld van *Being*, of gebaseerd op Afrikaanse mythologie.

Volgens Piet Vroon en Douwe Draaisma zijn mensbeelden historisch contingent. Zij gaan hierbij uit van technische en wetenschappelijke ontwikkelingen. Historische contingentie kan ook vanuit andere gebieden worden uitgelegd.

Leg uit dat afrofuturistische mensbeelden laten zien dat mensbeelden historisch contingent zijn.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg dat afrofuturistische mensbeelden laten zien dat mensbeelden historisch contingent zijn: het antwoord op de vraag wat de mens is, verandert door culturele invloeden die ook anders hadden kunnen zijn dan het westerse perspectief.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Het antwoord op de vraag wat de mens is, verandert door de tijd heen en is onderhevig aan culturele invloeden. Dat een mensbeeld historisch contingent is, betekent dat die culturele invloed in zekere zin toevallig is. De afrofuturistische mensbeelden zijn een gefantaseerd toekomstbeeld, waarin het Europese, historisch gegroeide raciale perspectief wordt losgelaten. Afrofuturistische mensbeelden laten dus zien dat de culturele invloed op de vraag wat de mens is, ook anders had kunnen zijn, zoals een mensbeeld waaruit geen ongelijkheid tussen zwarte en witte mensen spreekt.

21. Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 1

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 2 – vraag 1

Sinds mensenheugenis proberen mensen, onder andere via filosofie, grip te krijgen op de werkelijkheid. Zo verklaarden bijvoorbeeld de eerste Griekse filosofen dat het wel lijkt alsof er veel verschillende soorten dingen zijn, maar dat in werkelijkheid alles is opgebouwd uit een of enkele elementen.

Volgens filosoof Arjen Kleinherenbrink proberen filosofen de werkelijkheid overzichtelijk te maken door één ordeningsprincipe te benoemen, één soort 'ding' waar alle andere 'dingen' van afhangen of van afgeleid zijn. Denk bijvoorbeeld aan 'dingen' zoals oceanen, schoenzolen, orgasmes, vergaderingen, zilver, insecten en zendmasten. In de geschiedenis zijn zulke 'dingen' ondergebracht in ordeningsprincipes zoals Materie, Ideeën, God, Subject, Tijd, Staat, Evolutie, Taal, Markt, Genen of Brein. Vanuit dergelijke ordeningsprincipes zijn in de loop van de tijd allerlei metaforen ontstaan.

Volgens Piet Vroon en Douwe Draaisma spelen metaforen een belangrijke rol in de manier waarop de mens zichzelf beschrijft en begrijpt.

Leg de opvatting van Vroon & Draaisma uit dat metaforen uit wetenschap en technologie beïnvloeden hoe we onszelf als mens begrijpen. Leg vervolgens met een voorbeeld uit dat deze invloed historisch contingent is.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg van de opvatting van Vroon & Draaisma dat metaforen uit wetenschap en technologie beïnvloeden hoe we onszelf als mens begrijpen: om aspecten van onszelf te begrijpen waar geen letterlijke beschrijving van bestaat, worden metaforen uit wetenschap en technologie gebruikt om die aspecten te beschrijven/verklaren / metaforen uit wetenschap en techniek leiden tot nieuwe onderzoeksvragen naar de mens
- een uitleg met een voorbeeld dat de invloed van metaforen historisch contingent is: metaforen worden ontleend aan eigentijdse wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen en zijn daardoor toevallig

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Vroon en Draaisma gebruiken we metaforen om aspecten van onszelf te begrijpen waar nog geen beschrijving voor is, zoals de menselijke geest of psyche. Met behulp van een metafoor uit technologie en wetenschap, zoals 'computer', kunnen we grip krijgen op de menselijke geest.
- Metaforen die zijn ontleend aan ontwikkelingen in wetenschap en techniek zijn daardoor historisch contingent. Als techniek en wetenschap zich anders hadden

ontwikkeld, hadden we andere metaforen gehad. Met de opkomst van de moderne wetenschap werden mechanistische metaforen gebruikt om de mens te beschrijven en te begrijpen in plaats van de religieuze beschrijving van de mens als ziel. Die mechanistische metaforen werden eerst ontleend aan machines als uurwerken en later werden dat bijvoorbeeld stoommachines. Nu wordt vooral de computer als metafoor gebruikt. Deze metaforen veranderen dus door de tijd heen mee met de ontwikkelingen in technologie en wetenschap.

22. Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 4

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 2 – vraag 4

Volgens Dreyfus verwerken mensen waarnemingen anders dan computers.

Leg met Dreyfus' argument over de **verwerking** van waarneming zijn kritiek op het functionalistische denken uit.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg met Dreyfus' argument over de verwerking van waarneming van zijn kritiek op het functionalistische denken: de ervaringskennis waarmee mensen handelen is niet te vangen onder de functionalistische gedachte dat alle gedrag is uit te drukken in logische regels / dat alle gedrag is te beschrijven in regels die input en output verbinden.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Het functionalisme gaat ervan uit dat zowel de werking van computers als het gedrag van mensen te begrijpen is vanuit logische regels die de functie van gedrag beschrijven. Maar volgens Dreyfus is het een misvatting om te denken dat de ervaringskennis waarmee wij handelen in logische regels te vatten is. Het is onmogelijk om te bepalen welke regels moeten worden toegepast om de juiste voorspelling te doen.

23. Filosofie VWO 2026, tijdvak 2, vraag 10

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 10

In de ouderenzorg wordt steeds vaker gebruikgemaakt van technologie, zoals een sociale zorgrobot die simpele gesprekken voert en zorgtaken doet. [...]

Volgens Hubert Dreyfus heeft het lichaam drie functies die een computer niet kan nabootsen. Hij zou het waarschijnlijk eens zijn met de opvatting dat het leven van een oudere zinvoller is als die oudere met een familielid praat in plaats van met een zorgrobot die voor gesprekken is geprogrammeerd (zwakke AI).

Geef een argumentatie voor deze opvatting. Ga daarbij in op:

- een van de drie functies van het lichaam die een computer volgens Dreyfus **niet** heeft,
- een weerlegging van Dreyfus' opvatting over deze functie, en
- Dreyfus' opvatting over de mogelijkheid om ervaringskennis te verwerken.

Maximumscore 3 punten

Een goed antwoord bevat een argumentatie voor de opvatting dat het leven van een oudere zinvoller is als die oudere met een familielid praat in plaats van met een zorgrobot die voor gesprekken is geprogrammeerd, waarbij wordt ingegaan op:

- een van de drie functies van het lichaam die een computer volgens Dreyfus niet heeft: verwachtingen gebaseerd op eerdere ervaringen / verwachtingen richten onze aandacht / verwachtingen brengen we over op andere zintuigen
- een weerlegging van Dreyfus' opvatting over deze functie
- Dreyfus' opvatting over de mogelijkheid om ervaringskennis te verwerken: het is onmogelijk om alledaagse kennis te vertalen naar algemene, logische regels

Voorbeeld van een goed antwoord:

Een zorgrobot zou volgens Dreyfus geen verwachtingen hebben die zijn gebaseerd op eerdere ervaringen. Die robot zou dus in gesprek met een oudere niet goed vanuit eerdere lichamelijke ervaringen zoals pijn of fysieke reacties op bepaalde onderwerpen een gesprek kunnen voeren. Inmiddels zijn er misschien best zorgrobots denkbaar die wel degelijk verwachtingen meenemen die gebaseerd zijn op eerdere ervaringen.

Dreyfus' verwachtingen over AI zijn inmiddels best achterhaald. Het lijkt mij niet ondenkbaar dat een zorgrobot kan opslaan dat een oudere altijd vrolijk reageert bij bepaalde onderwerpen en juist wegkijkt en niet reageert bij andere onderwerpen, en dat die robot leert dat die verwachting bepaalt welk onderwerp hij vandaag aansnijdt.

Maar een zorgrobot zal volgens Dreyfus dus altijd zijn gebaseerd op de aanname dat gedrag vertaald kan worden naar logische regels, terwijl alledaagse ervaringskennis volgens hem juist niet te vertalen is naar logische regels. Mensen kunnen per situatie inschatten welke informatie en waarneming ze op welke manier mee kunnen wegen en een robot kan dat juist niet. Zo'n

robot zal dus nooit echt putten uit doorleefde, alledaagse kennis en kunnen inschatten welke informatie in een gesprek met een oudere relevant is om ook echt een gesprek te voeren dat voor de oudere het leven zinvoller maakt. Dat kan alleen een familielid die doorleefdere verwachtingen heeft en deze ook doorleefder verwerkt, waardoor het gesprek met de oudere zinvoller zal worden.

24. Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 3

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 2 – vraag 3

Een meer hedendaagse vorm van denken vanuit een ordeningsprincipe is het functionalisme: volgens het functionalisme liggen aan het brein en aan computers dezelfde functionele principes ten grondslag. Om die reden gaan veel functionalisten ervan uit dat computers ook het menselijk denken kunnen nabootsen, simuleren.

Hubert Dreyfus heeft kritiek op het idee dat computers het menselijk denkvermogen kunnen simuleren, omdat het denken volgens hem belichaamd is. Hij noemt drie functies die het lichaam heeft bij visuele waarneming die niet door computers nagebootst kunnen worden.

Leg met **een** van deze functies Dreyfus' kritiek uit op de functionalistische opvatting dat computers het menselijk denkvermogen kunnen simuleren.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg van Dreyfus' kritiek op de functionalistische opvatting dat computers het menselijk denkvermogen kunnen simuleren met een van de drie functies die het lichaam heeft bij visuele waarneming: we hebben bepaalde verwachtingen gebaseerd op eerdere ervaringen / verwachtingen richten onze aandacht en worden bijgesteld als waarnemingen daarvan afwijken / verwachtingen brengen we over op andere zintuigen.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Volgens Dreyfus kunnen computers de menselijke manier van waarnemen niet nabootsen, omdat wij bepaalde verwachtingen hebben over onze waarneming, waarmee we onze aandacht actief kunnen richten. Computers daarentegen hebben deze ervaring niet en kunnen daardoor bijvoorbeeld ook geen onderscheid maken tussen figuur en achtergrond, maar moeten alle details verzamelen om een waarneming van het geheel te maken.

25. Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 13

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 2 – vraag 13

Ook bij kunstmatige intelligentie speelt de kwestie van inclusie. Zo bleek dat sommige neurale netwerken voor gezichtsherkenning discriminerend waren. Er werden veel fouten gemaakt bij de herkenning van mensen die niet een witte man zijn. Vooral bij vrouwen van kleur bleek de kans veel groter dat het gezicht verkeerd werd herkend. De reden hiervoor was dat de data waarmee het neurale netwerk was getraind voor 80% bestond uit afbeeldingen van witte mensen en voor 75% uit mannen.

Volgens connectionisten kan kunstmatige intelligentie het menselijk denkvermogen simuleren.

Leg deze connectionistische opvatting uit.

Leg vervolgens uit dat het probleem van discriminerende gezichtsherkenning vanuit het connectionisme opgelost kan worden.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg van de connectionistische opvatting dat kunstmatige intelligentie het menselijk denkvermogen kan simuleren: neurale netwerken hebben net als mensen zelflerend vermogen
- een uitleg dat het probleem van discriminerende gezichtsherkenning vanuit het connectionisme opgelost kan worden: door gevarieerde input kan het neurale netwerk zelf een beter prototype samenstellen

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Neurale netwerken kunnen zichzelf leren om patronen te herkennen, bijvoorbeeld in gezichten, en om waarnemingen in algemene categorieën in te delen. De netwerken simuleren zo de menselijke manier van denken en een neurale netwerk voor bijvoorbeeld gezichtsherkenning kan zo net als mensen op basis van nieuwe input steeds beter worden in het herkennen van gezichten.
- De gezichtsherkenner werkt op eenzelfde manier als menselijke hersenen omdat patronen, en niet specifieke kenmerken, worden herkend en gecategoriseerd. Kunstmatige intelligentie leert zo steeds beter gezichten te herkennen. Als er vooral foto's van witte mannen worden gebruikt om de kunstmatige intelligentie te trainen, dan gaat die kunstmatige intelligentie vooral patronen herkennen in deze gezichten en op basis daarvan algemene categorieën bepalen. De kans dat het gezicht van iemand die niet wit en geen man is, niet goed herkend wordt binnen deze zelf aangeleerde patronen en categorieën is dan groter, zoals bleek bij de discriminerende gezichtsherkenning. Dit proces kan vanuit het connectionisme opgelost worden door deze kunstmatige intelligentie meer gevarieerde input te geven.

26. Filosofie VWO 2026, tijdvak 2, vraag 22

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 22

Muziekproducer en zangeres Holly Herndon creëerde een AI-zangeres, genaamd Spawn. Spawn heeft de stem van Herndon, maar met nieuwe technische mogelijkheden, zoals een groter bereik en het vermogen te zingen zonder adem te halen.

Spawn werd getraind door diverse zangers en koren die composities van Herndon inzongen. Na verloop van tijd begon Spawn muziek te genereren die Herndon verrassend en interessant vond. Ze heeft een nieuw album uitgebracht met muziek van haarzelf en Spawn.

Andy Clark en David Chalmers schrijven over de grenzen van menselijke cognitie en gebruiken daarbij het begrip cognitieve extensie.

Beargumenteer met het voorbeeld van Herndon en Spawn en het begrip cognitieve extensie waar volgens jou de menselijke cognitie eindigt en de rest van de wereld begint.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een argumentatie met het voorbeeld van Herndon en Spawn en het begrip cognitieve extensie – materiële hulpmiddelen worden integraal onderdeel van menselijk denken – over waar de menselijke cognitie eindigt en de rest van de wereld begint.

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Clark en Chalmers is de grens tussen menselijke cognitie en de rest van de wereld niet duidelijk te trekken. Mensen gebruiken de wereld om hen heen als onderdeel van hun cognitieve processen. Spawn kan worden gezien als een cognitieve extensie omdat het een actieve rol speelt in Herndons denkprocessen. Ik ben het met Clark en Chalmers eens, omdat er sprake is van tweerichtingsinteractie, zoals in een gekoppeld cognitief systeem. Herndon voert haar composities in Spawns programma in en Spawn genereert muziek die Herndon weer inspireert tot een album, dat ze vervolgens samen met Spawn maakt. Omdat ze zonder Spawn niet tot dezelfde creatie zou kunnen komen, eindigt de cognitie van Herndon niet bij haar eigen lichaam, maar is Spawn onderdeel van haar cognitie.

Of

- Clark en Chalmers stellen dat sommige materiële hulpmiddelen onderdeel worden van menselijke denkprocessen, waardoor de grens tussen menselijke cognitie en de rest van de wereld niet scherp te trekken is. Zij zouden Spawn zien als een cognitieve

extensie. Spawn vervult immers dezelfde functie als (een deel van) het menselijke cognitieve vermogen van Herndon, namelijk het vermogen om bestaande composities te combineren tot nieuwe muziekstukken. Zelf zou ik niet zeggen dat Spawn onderdeel is van Herndons cognitieve proces. Spawn is in mijn ogen eerder een instrument dat Herndon helpt om buiten haar lichamelijke beperkingen om muziek te creëren, doordat zij Spawn gecreëerd heeft met een groter bereik en het vermogen om te zingen zonder adem te halen. Dat Herndon hierdoor tot nieuwe muziekstukken komt, wil nog niet zeggen dat Spawn die functie van Herndons cognitieve vermogen heeft overgenomen. De menselijke cognitie eindigt in mijn ogen dan ook daar waar andere dingen de rol van instrument krijgen, zonder direct een functie van ons eigenlijke denkproces over te nemen.

27. Filosofie VWO 2025, tijdvak 2, vraag 1

Oefenvraag examen 2025 tijdvak 2 – vraag 1

Superhelden in de films van het Marvel Universum strijden doorgaans tegen een schurk die de wereld wil vernietigen. Vaak zijn de wonderlijke krachten van Marvel-superhelden voortgekomen uit een versmelting van een mens met geavanceerde techniek.

De superheld Iron Man is eigenlijk de mens Tony Stark. In Starks hart is een elektromagneet geïmplantéerd die ervoor zorgt dat een granaatsplinter vlak bij zijn hart hem niet fataal wordt. Bovendien drijft die elektromagneet het speciale Iron Man-pak aan. Met dat pak kan Stark goed vliegen en heeft hij enorme kracht.

In het Iron Man-pak zitten wapens en een neuronetwerk. Dat neuronetwerk heet Jarvis. Deze AI (artificiële intelligentie) heeft geleerd welke informatie Stark nodig heeft om als superheld Iron Man geroutineerd allerlei vijanden te verslaan.

Jarvis geeft Stark uit zichzelf informatie over de conditie van zijn pak, over zijn wapens, de omgeving en de slechteriken tegen wie hij vecht. Hoewel Iron Man een fictief figuur is, zijn sommige mogelijkheden van een neuronetwerk als Jarvis in werkelijkheid al gerealiseerd. Jarvis lijkt bijvoorbeeld op een chatbot met AI, zoals ChatGPT.

Volgens Andy Clark is ons denken uitgebreid (*extended*) buiten ons lichaam. Hij legt dit uit aan de hand van het voorbeeld van Otto met Alzheimer.

Geef met het voorbeeld van Otto weer wat Clarks opvatting van de uitgebreide geest inhoudt.

Beargumenteer vervolgens of Starks denken volgens jou is uitgebreid naar Jarvis.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave van Clarks opvatting van de uitgebreide geest met het voorbeeld van Otto dat een notitieboekje hetzelfde functioneert als het geheugen bij het vormen van overtuigingen / bij het denken
- een argumentatie of Starks denken is uitgebreid naar Jarvis waardoor Jarvis deel is geworden van het denken van Stark

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Otto met Alzheimer schrijft in zijn notitieboekje op wat het adres van het museum is. Dit notitieboekje raadpleegt hij op dezelfde manier als mensen zonder alzheimer hun geheugen raadplegen. Zowel Otto als mensen zonder alzheimer hebben op basis van dat notitieboekje of hun geheugen dezelfde overtuiging over waar het museum zich bevindt. Bij Otto zit zijn overtuiging niet in zijn hoofd en is zijn denken of geest dus uitgebreid naar buiten zijn lichaam.
- Ik denk niet dat Starks denken is uitgebreid. Hij denkt met zijn hersenen en die AI in zijn pak geeft hem informatie. Die informatie van Jarvis is niet Starks denken, maar

functioneert als een hulpmiddel. Informatie die zich buiten jou bevindt, en die je niet eerst zelf daar buiten jou hebt opgeschreven zoals bij een notitieboekje, is wat mij betreft geen onderdeel van jouw denken.

Of

- Ik denk dat Starks denken is uitgebreid zoals Clark bedoelt. Jarvis functioneert als een geavanceerd notitieboekje zoals bij Otto, het is een cognitieve extensie. Stark denkt niet alleen met zijn eigen hersenen, maar ook met Jarvis. Starks overtuigingen in een gevecht bevinden zich dus ook buiten zijn eigen lichaam.

28. Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 3

Oefenvraag examen 2025 tijdvak 1 – vraag 3

De Zweedse serie *Real Humans* draait om hubots, robots die eruitzien als mensen. [...]

'Wanneer gaan we opa opstarten?' klinkt in seizoen 2 van *Real Humans*. De opa van Matilda heeft zich na zijn dood laten namaken als een hubot en staat bij zijn familie in een doos op de stoep. Direct na het opstarten van deze hubot noemt opa zijn dochter en kleinkinderen bij hun naam. Die avond vertelt opa aan zijn dochter hoe trots hij op haar is. Zij reageert ontroerd.

Volgens sommige 4E-cognitiefilosofen is er bij mensen sprake van *enactive cognition*.

Beargumenteer of bij de hubot opa volgens jou sprake is van *enactive cognition*.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een argument of hubot opa 'enactive cognition' heeft: het denkvermogen van hubot opa bestaat wel/niet uit een belichaamde interactie met en in een omgeving.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Bij hubot opa is wel sprake van 'enactive cognition', omdat zijn denkvermogen bestaat uit een belichaamde interactie met en in een omgeving. Hij tast zijn omgeving af en lijkt daarbij zijn omgeving te ervaren, want hij reageert op zijn familie en noemt geliefden bij hun naam. De familie reageert ook weer op hem, zoals de ontroerde dochter laat zien.

Of

Hubot opa heeft geen 'enactive cognition', want er is bij hem geen sprake van een denkvermogen dat bestaat uit een belichaamde interactie met de omgeving. Hij reageert misschien wel op zijn familie en zij op hem, maar dat gebeurt bij hem niet doordat hij met zijn lichaam de omgeving aftast en ervaart. Omdat er geen sprake is van een belichaamde interactie, denkt en ervaart hij niet, maar reageert hij als een ding, dat is opgestart door zijn familie.

5.4 Kwestie 3: verandert het wezen van de mens door de omgang met techniek?

29. Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 7

Oefenvraag examen 2025 tijdvak 1 – vraag 7

Afrofuturisme is een stroming in kunst, literatuur, film en muziek. Daarin worden Afrikaanse tradities en mystiek gecombineerd met technologische sciencefiction en fantasy.

De afrofuturistische kunstenaar Rashaad Newsome heeft voor zijn kunstwerk *Being* een digitale figuur gecreëerd. Deze artificiële intelligentie (AI) kan de rol aannemen van een West-Afrikaanse verhalenverteller en coach, een danser en een historicus. Newsome roept met dit kunstwerk vragen op over mensbeelden.

Volgens Andy Clark zijn mensen *natural-born cyborgs*.

Leg dit mensbeeld van Clark uit. Ga daarbij in op zijn opvatting dat het brein goed is in het gebruiken van de omgeving.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg van Clarks mensbeeld dat mensen natural-born cyborgs zijn: het wezen van de mens is 'van nature kunstmatig'/een menstechnologiehybride
- een uitleg van Clarks mensbeeld met zijn opvatting dat het brein goed is in het gebruiken van de omgeving: mensen kunnen dingen en symbolen buiten hun brein gebruiken om hun denkvermogen te ontlasten/uit te breiden

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Clark zijn mensen tweeslachtige wezens. Ze zijn van vlees en bloed en deels technologische wezens. Clark gebruikt daarvoor het beeld van de cyborg: een menstechnologiehybride. Een mens is van nature een cyborg, een kunstmatig wezen.
- Die natuurlijke kunstmatigheid verduidelijkt Clark met zijn opvatting dat het menselijk brein de omgeving gebruikt om ons denkvermogen te ontlasten en uit te breiden. Het menselijk brein kan verschillende manieren van informatieverwerking samenvoegen en dus ook dingen en symbolen buiten zichzelf gebruiken om ingewikkelde problemen op te lossen. De omgeving wordt onderdeel van het denkvermogen van mensen.

30. Filosofie VWO 2026, tijdvak 1, vraag 1

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 1

Schrijver Roland van der Vorst ging een week de bossen in zonder technologie. Door deze reis beseftte hij dat technologie, zoals een smartwatch, ons een idee van eindeloosheid kan geven. De smartwatch is verbonden met een agenda, wijst op afspraken, heeft een stappenteller die je aanzet om meer te lopen, stuurt berichten en nodigt voortdurend uit om te reageren.

Andy Clark maakt gebruik van twee experimenten om duidelijk te maken wat mensen doen met nieuwe technieken, zoals een smartwatch. Om uit te leggen op welke verschillende manieren mensen zich tot de nieuwe techniek van een smartwatch kunnen verhouden, zou Andy Clark gebruikmaken van de tegenstelling tussen interface en cyborg.

Beargumenteer met de tegenstelling tussen interface en cyborg op welke manier jij je zou verhouden tot een smartwatch. Leg in je argumentatie **een** van de twee experimenten uit die Clark aanhaalt.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat een argumentatie over de verhouding tot een smartwatch, met:

- de tegenstelling tussen interface, waarop we ons bewust richten, en cyborg, die de smartwatch geïncorporeerd heeft
- een uitleg van het inlijven van techniek met het experiment 'de verlengde neus' of 'pijn in het bureaublad'

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Als ik me tot een smartwatch zou verhouden, dan zou zo'n smartwatch wellicht een interface voor me zijn. Ik zou me namelijk heel bewust tot de smartwatch moeten verhouden om bijvoorbeeld mijn agenda te kunnen controleren of om erachter te komen hoeveel stappen ik heb gezet. Ik moet namelijk eerst uitvinden hoe zo'n ding precies werkt. Mijn ervaring sluit daarmee niet aan bij het experiment van de verlengde neus, waarin je neus langer lijkt te zijn als je tikt op de neus van iemand die voor je zit en iemand anders synchroon op mijn neus tikt. Volgens Clark kan bijvoorbeeld ook een pen zo gaan aanvoelen als onderdeel van ons eigen lichaam. Ik ben niet op die manier vertrouwd met een smartwatch en ga er dus niet mee om als een cyborg, die de techniek heeft ingelijfd.

Of

- Ik heb een smartwatch en die zit vrijwel altijd om mijn pols, al ben ik me daar nauwelijks meer bewust van. Ik ervaar de smartwatch niet meer als uitwendige techniek maar als iets waarmee ik ben vergroeid en die als het ware onderdeel is geworden van mijn lichaam. Ik richt me er ook niet bewust op, zoals op een interface, als ik bijvoorbeeld wil controleren welk huiswerk ik heb. Ik verhoud me daarom tot de smartwatch als cyborg. Als iemand anders zou tikken op de smartwatch dan zou ik dat ervaren alsof iemand op mijn lichaam tikt, net als in het experiment 'pijn in het bureaublad' waarin het getik op het bureaublad aanvoelt als getik op je eigen lichaam, omdat het bureaublad is ingelijfd.

31. Filosofie VWO 2024, tijdvak 1, vraag 1

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 1 – vraag 1

In de sciencefictionfilm Avatar ontmoeten mensen een inheemse bevolking van een andere planeet, de Na'vi: lange, blauwe, intelligente mensachtige wezens met een staart die in harmonie met de natuur leven.

De mens Jake Sully krijgt de opdracht om contact te leggen met de Na'vi. Zijn hersenen en lichaam worden daartoe via speciale apparatuur draadloos verbonden met een Na'vi-lichaam, zijn 'avatar', dat speciaal voor dit doel is gekweekt (zie afbeelding hiernaast).

Jake krijgt prikkels toegediend in zijn menselijke lichaam dat in een speciale machine in een laboratorium ligt. En ook zijn Na'vi-lichaam wordt zintuiglijk geprikkeld in de omgeving van de Na'vi waarin hij zich voortbeweegt.

Andy Clark beschrijft de experimenten 'pijn in het bureaublad' en 'de verlengde neus'.

Leg met **een** van deze twee experimenten uit dat Jake volgens de opvatting van Clark kan leren omgaan met zijn Na'vi-lichaam.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg met het experiment 'pijn in het bureaublad'/'de verlengde neus' dat Jake volgens de opvatting van Clark kan leren omgaan met zijn Na'vi-lichaam: zintuiglijke prikkeling van het eigen lichaam en van de omgeving kan leiden tot het inlijven van het Na'vilichaam, zoals een bureaublad/andermans neus in het experiment ingelijfd kan worden bij het eigen lichaam.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Volgens Clark zijn de lichamelijke grenzen van de mens niet vastgelegd. Mensen kunnen hun omgeving snel inlijven. Uit het experiment 'pijn in het bureaublad' blijkt hoe eenvoudig dat gaat. Mensen worden tegelijkertijd op hun hand en op het bureaublad getikt, terwijl ze alleen het bureaublad zien. Binnen korte tijd krijgen zij daardoor het gevoel alsof het bureaublad bij hun lichaam hoort, met een schrikreactie tot gevolg als iemand nu op het bureaublad wil slaan met een hamer. Het lichaam en de hersenen van Jake worden geprikkeld en ook het Na'vi-lichaam ontvangt prikkels. Binnen korte tijd krijgt Jake daarom het gevoel dat het Na'vi-lichaam tot zijn eigen lichaam behoort, waardoor hij er goed mee kan leren omgaan.

32. Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 8

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 2 – vraag 8

Pluralistische filosofen hebben kritiek op het idee dat de mens een duidelijk afgebakend wezen is dat begrepen kan worden uit bijvoorbeeld de werking van materie, uit biologische drijfveren of een ander ordeningsprincipe.

Volgens Andy Clark kan de mens gemakkelijk nieuwe technieken incorporeren.

Leg deze opvatting van Clark uit en ga daarbij in op:

- het experiment van de verlengde neus, en
- de begrippen 'cyborg' en 'interface'.

Geef vervolgens een argument dat Clark aansluit bij de pluralistische opvatting van de mens.

Maximumscore 3 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg van Clarks opvatting dat de mens gemakkelijk nieuwe technieken kan incorporeren, met het experiment van de verlengde neus: ons belichaamd brein is van nature in staat om voorwerpen uit de omgeving zo in te lijven dat we ze ervaren als onderdeel van onszelf, zoals we de neus van iemand voor ons als onze eigen neus kunnen leren ervaren
- een uitleg van Clarks opvatting dat de mens gemakkelijk nieuwe technieken kan incorporeren met de begrippen 'cyborg' en 'interface': de mens is van nature een mens-technologie-hybride (cyborg) en de mens heeft een nieuwe techniek geïncorporeerd als hij niet meer via een interface met technologie communiceert
- een argument dat Clark aansluit bij de pluralistische opvatting van de mens: doordat de mens steeds nieuwe technieken kan inlijven, ligt de grens van de mens niet vast

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Clark geeft het voorbeeld van het experiment van de verlengde neus. Daarbij word je geblinddoekt en tikt iemand met je ene hand op de neus van iemand die voor je zit, terwijl je in hetzelfde ritme op je eigen neus getikt wordt. Al snel zul je de neus van degene voor je als je eigen neus ervaren en wordt je neus dus een stuk langer. Dit voorbeeld laat zien hoe makkelijk wij nieuwe dingen kunnen inlijven.
- Doordat wij zo gemakkelijk andere voorwerpen kunnen incorporeren, zijn wij volgens Clark van nature technologische wezens. Daarom noemt Clark ons cyborgs van nature. Om technologie, of een voorwerp, te incorporeren moet die wel 'transparant' zijn. Dat

wil zeggen dat we ons niet steeds op de technologie zelf moeten richten via een interface, maar dat de technologie naar de achtergrond verdwijnt.

- Clark gaat niet uit van vaststaande grenzen aan de mens. Hij benadrukt juist de fundamentele openheid van die grenzen waardoor wij onze omgeving en bepaalde voorwerpen daarin kunnen inlijven. Daarmee sluit Clark aan bij een pluralistische opvatting van de mens, die ook kritiek heeft op het idee dat de mens een duidelijk afgebakend wezen is, dat begrepen kan worden vanuit een bepaald ordeningsprincipe.

33. Filosofie VWO 2026, tijdvak 1, vraag 11

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 11

Voor paralympische sporters is techniek vaak noodzakelijk. Paardrijder Chantal Haenen verloor op haar vijftiende beide benen en kon niet wennen aan de paralympische versie van de paardensport. Ze stapte over op handbiken. Een handbike is een fiets waarop je de pedalen met je armen beweegt. Haenen haalde bij deze parasport direct voldoening uit haar eigen fysieke kracht en ze kon de handbike meteen zonder hulp gebruiken, waardoor ze zich vrij voelde. Bij de paraversie van paardrijden voelde ze geen vrijheid en zelfstandigheid, omdat anderen haar op het paard in een beugel moesten helpen.

Petran Kockelkoren legt aan de hand van treinreizen uit dat mensen bij een nieuwe techniek decentreren. Op decentreren volgt volgens hem recentreren.

Leg met de handbike als nieuwe techniek uit dat Haenen niet decentreert. Leg vervolgens uit dat volgens Kockelkoren recentreren volgt op decentreren.

Geef tot slot een argument **tegen** Kockelkorens opvatting dat de omgang met techniek de zintuiglijke ervaring verandert door decentreren.

Maximumscore 3 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg met de handbike als nieuwe techniek dat Haenen niet decentreert, omdat zij niet vreemd komt te staan tegenover de wereld die deze techniek opent / geen zintuiglijke desoriëntatie ervaart
- een uitleg dat volgens Kockelkoren recentreren volgt op decentreren: na vreemd zijn komen te staan tegenover de wereld / na de desoriëntatie, lijven onze zintuigen de nieuwe techniek in waardoor ons perspectief verandert
- een argument tegen Kockelkorens opvatting dat de omgang met techniek de zintuiglijke ervaring verandert door decentreren

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Van decentreren is sprake als gebruikers van een bepaalde techniek vreemd staan tegenover die techniek en de wereld die deze techniek opent. Gebruikers kunnen zich zintuiglijk gedesoriënteerd voelen zoals de eerste treinreizigers. Hiervan is bij Haenen geen sprake als ze de nieuwe techniek van de handbike gebruikt. Ze voelt niet dat ze vreemd komt te staan tegenover de wereld die deze techniek opent, maar haalt meteen voldoening uit haar eigen fysieke kracht.
- De ervaring van desoriëntatie bij decentreren maakt het volgens Kockelkoren mogelijk dat we reflecteren op de manier waarop ons lichaam en technologie onze ervaring bemiddelen. Volgens hem volgt op decentreren dan ook recentreren. Van recentreren is sprake als je zintuigen de nieuwe techniek inlijven. Je maakt je een nieuw regime van zintuiglijkheid eigen, waardoor jouw ervaring van jezelf in de wereld verandert.

- Kockelkoren geeft allerlei voorbeelden van nieuwe technieken waarbij we zintuiglijk gedesoriënteerd raken, decentreren en vervolgens recentreren. Hij noemt trainen en kermisattracties waarbij verschillende zintuigen elkaar niet meer bevestigen. Maar niet alle nieuwe technieken roepen zintuiglijke desoriëntatie op, zoals bij Haenen met haar handbike. Ook het gebruik van de eerste pc's of zaagmachines leverde bij mijn weten geen zintuiglijke desoriëntatie op.

34. Filosofie VWO 2026, tijdvak 2, vraag 4

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 4

Volgens techniekfilosoof Rens van der Vorst heeft digitale technologie het leven weliswaar gemakkelijker gemaakt, maar dreigen we er ook onze greep op het leven door te verliezen. We moeten volgens hem de controle proberen terug te pakken. Een manier waarop we dat kunnen doen, is door een digitale gremlin te worden.

Gremlins komen als fictieve wezens voor in films en volksverhalen waarin ze vooral veel stukmaken, bij voorkeur machines. Van der Vorst verzoon een hedendaagse variant van de gremlin, die digitale systemen saboteert, zoals algoritmes, om de wereld minder afhankelijk te maken van digitale techniek. Door een digitale gremlin te worden kun je meer controle krijgen over wanneer en wat je kijkt op digitale media. [...]

Petran Kockelkoren laat met het voorbeeld van treinziekte zien dat technologie onze waarneming verandert. Hij spreekt daarbij van decentreren en recentreren.

Leg met een **ander** voorbeeld dan treinziekte de betekenis uit van:

- decentreren, en
- recentreren.

Geef vervolgens een argument dat digitale gremlins kritisch staan tegenover recentreren.

Maximumscore 3 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg met een ander voorbeeld dan treinziekte van decentreren als zintuiglijke desoriëntatie/vervreemding van je plek in de wereld en je oriëntatie daarop
- een uitleg met een ander voorbeeld dan treinziekte van recentreren als terugkeer naar je oorspronkelijke plek in de wereld met een nieuw perspectief en inlijving van de techniek
- een argument dat digitale gremlins kritisch staan tegenover recentreren

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Bij een nieuwe techniek is er sprake van decentreren als je gedesoriënteerd raakt en je je niet meer kunt oriënteren op de wereld om je heen. Dat kan het geval geweest zijn bij de eerste kennismaking met een gps-navigatiesysteem. Je ziet het autootje op het scherm bewegen, maar ervaart niet dezelfde beweging en omgeving vanaf de stoel in de auto. Je raakt daardoor vervreemd van je plek in de wereld en je oriëntatie daarop.
- Door te decentreren kun je van een afstand reflecteren op de manier waarop je lichaam en de gps-navigatie je ervaring bemiddelen. Daarna is er sprake van recentreren als je jezelf weer als rijdend in de auto én rijdend op scherm ervaart; je zintuiglijke ervaring

is door de inlijving van de gps-navigatie veranderd en je ervaart jezelf weer als middelpunt van de situatie. Je hebt je dus een nieuw perspectief eigengemaakt.

- Een digitale gremlin zal kritisch staan tegenover recentreren, omdat het moeilijk is om afstand te bewaren tot ingelijfde nieuwe techniek en het dus ingewikkeld is om daar kritisch over te zijn.

35. Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 22

Oefenvraag examen 2025 tijdvak 1 – vraag 22

Er wordt ook gewerkt aan een app die het mogelijk moet maken om diertalen te verstaan via een soort Google Translate. Dit zou een nieuw hoofdstuk kunnen worden in het dieronderzoek, maar ook in onze dagelijkse omgang met dieren. Via de app zou je bijvoorbeeld aan je kat kunnen vragen hoe zij zich voelt.

Sommige wetenschappers voorspellen dat het spreken met dieren via een vertaalapp binnen tien jaar mogelijk zal zijn. Dit kan grote gevolgen hebben voor het dierenwelzijn. Door de vertaalapp zouden veel meer mensen kunnen begrijpen wat dieren in de bio-industrie vinden van de toestand in de stallen.

Volgens Peter-Paul Verbeek verandert techniek het moreel handelingsvermogen van de mens. Leg deze opvatting van Verbeek uit, met het voorbeeld van de vertaalapp voor diertalen.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg dat techniek volgens Verbeek het moreel handelingsvermogen van de mens verandert, met het voorbeeld van de vertaalapp voor diertalen: door onvoorziene mogelijkheden/gevolgen van nieuwe technologie, zoals de vertaalapp voor diertalen, verandert ons vermogen om met (nieuwe) morele dilemma's om te gaan.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Volgens Verbeek levert nieuwe technologie nieuwe dilemma's op en transformeert het ons moreel handelingsvermogen. Dit is ook terug te zien bij een vertaalapp voor diertalen. Als klachten van kippen over de drukte in de stal vertaald worden naar onze eigen taal, dan kunnen we hier bijna niet doof voor blijven. De app creëert daarmee een nieuw dilemma en bepaalt dat wij op deze manier naar dieren moeten luisteren. Hier zien we hoe technologie nieuwe dilemma's oproept en het moreel handelingsvermogen van de mens transformeert.

36. Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 14

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 2 – vraag 14

Ook bij kunstmatige intelligentie speelt de kwestie van inclusie. Zo bleek dat sommige neurale netwerken voor gezichtsherkenning discriminerend waren. Er werden veel fouten gemaakt bij de herkenning van mensen die niet een witte man zijn. Vooral bij vrouwen van kleur bleek de kans veel groter dat het gezicht verkeerd werd herkend. De reden hiervoor was dat de data waarmee het neurale netwerk was getraind voor 80% bestond uit afbeeldingen van witte mensen en voor 75% uit mannen.

Volgens Peter-Paul Verbeek transformeert techniek ons moreel handelingsvermogen.

Geef met het voorbeeld van discriminerende gezichtsherkenning:

- een argument **voor** deze opvatting van Verbeek, en
- een argument **tegen** deze opvatting van Verbeek.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een argument met het voorbeeld van discriminerende gezichtsherkenning voor Verbeeks opvatting dat techniek ons moreel handelingsvermogen transformeert
- een argument met het voorbeeld van discriminerende gezichtsherkenning tegen Verbeeks opvatting dat techniek ons moreel handelingsvermogen transformeert

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Verbeek zijn er altijd mogelijkheden en gevolgen van een technologie die niet waren voorzien en die we als mensen niet in de hand hebben. Technologie bepaalt voor een deel onze morele besluitvorming en ons handelen. Het idee van gezichtsherkenning is vast niet dat die discrimineert, maar als dat wel gebeurt dan werpt deze techniek nieuwe dilemma's op waarmee we ook op een nieuwe manier omgaan: willen we gezichtsherkenning gebruiken als die discrimineert en kan die worden ingezet om mensen op te sporen?
- Tegen deze opvatting van Verbeek kan je inbrengen dat wel of niet discrimineren altijd al thuishoorde in ons morele handelingsvermogen. Deze dilemma's ontstonden niet pas doordat we techniek begonnen te ontwikkelen, maar waren er altijd al. Mensen zijn altijd al vrij en verhouden zich altijd al tot zichzelf, hun handelen en de keuzes die ze maken, daar is niet eerst een discriminerend apparaat voor nodig.

37. Filosofie VWO 2024, tijdvak 1, vraag 3

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 1 – vraag 3

Volgens Jos de Mul is de mens van nature kunstmatig, maar verandert de menselijke, humanistische identiteit door de omgang met techniek.

Geef weer wat volgens De Mul het mensbeeld van het humanisme is. Leg vervolgens met een voorbeeld van hedendaagse techniek uit dat de humanistische identiteit van de mens volgens De Mul verandert door omgang met techniek.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave van wat volgens De Mul het mensbeeld van het humanisme is: de mens is een redelijk wezen met zelfbewustzijn / een eigen wil / de vrijheid om zelf keuzes te maken
- een uitleg met een voorbeeld van een hedendaagse techniek dat de humanistische identiteit van de mens volgens De Mul verandert, omdat deze techniek invloed uitoefent op het zelfbewustzijn/de eigen wil/de vrijheid om zelf keuzes te maken

Voorbeeld van een goed antwoord:

- In de humanistische traditie wordt de mens gezien als een redelijk wezen dat zelfbewust is en de vrijheid heeft om zelf keuzes te maken.
- Volgens De Mul kunnen technieken die gericht zijn op het verbeteren van de menselijke cognitie de humanistische identiteit van de mens veranderen. Een hedendaags voorbeeld hiervan is een sportapp die bijhoudt hoeveel je beweegt, reminders stuurt als je te lang stilzit en sportief gedrag beloont. Een eenvoudige techniek zoals deze kan de vrijheid van een mens om zelf bewuste keuzes te maken al beperken, omdat de prikkels uit de sportapp sturend werken. Omdat we omringd zijn door dit soort techniek, verandert dit ook de humanistische identiteit van de mens.

5.5 Kwestie 4: grensvervagingen

38. Filosofie VWO 2026, tijdvak 1, vraag 6

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 6

Van der Vorst vraagt zich af of het niet beter is te accepteren dat er geen stabiel 'zelf' bestaat en ermee in te stemmen dat we eindeloos verschillende rollen spelen:

Tekst 2

Dan is de wereld van profielen die almaar veranderen misschien wel een geschenk: het is de ideale context om voortdurend een ander te kunnen worden. De kunst van het omgaan met een digitaal versnipperde identiteit is misschien wel te voorkomen dat je vast gaat zitten in patronen. Dat betekent dat je afstand leert nemen van de rollen die je aanneemt.

Bron: Roland van der Vorst, De toekomst is eindeloos. Een open blik op digitalisering, 2023

Donna Haraway bekritiseert het dualistische denken en gebruikt daarbij het beeld van de cyborg.

Geef met het beeld van de cyborg Haraways kritiek op het dualistische denken weer.

Leg vervolgens met tekst 2 uit dat de digitale identiteit aansluit bij Haraways beeld van de cyborg.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave met het beeld van de cyborg van Haraways kritiek op het dualistische denken: omdat de mens een lichaamstechnologiehybride is, vervagen de grenzen waardoor niet een van beide kanten van de dualistische oppositie boven de andere wordt gesteld
- een uitleg met tekst 2 dat de digitale identiteit aansluit bij Haraways beeld van de cyborg: de mens heeft door de grensvervaging geen vastomlijnde identiteit, zoals de digitaal versnipperde identiteit

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Haraway bekritiseert de dualistische manier van denken, omdat deze uitgaat van tegenstellingen, bijvoorbeeld de geest tegenover het lichaam, de mens tegenover het dier, de man tegenover de vrouw. Daarbij wordt vaak het eerste boven het tweede geplaatst en dat is onterecht. Tegenover deze oppositie stelt zij het beeld van de mens als cyborg, een lichaamstechnologiehybride: wij moeten de grenzen in ons denken vervagen, de grenzen tussen mens en dier, levend wezen en machine, fysiek en niet-fysiek.
- In de wereld van profielen kun je steeds een ander worden en ga je niet vastzitten in patronen. Er is dus geen stabiel zelf dat je onderscheidt van allerlei rollen die je

aanneemt en waarvan je weer afstand neemt. Deze digitaal versnipperde identiteit sluit aan bij Haraways benadering van de mens, omdat haar beeld van de cyborg als wezen zonder duidelijke grenzen met andere wezens en dingen helpt erkennen dat we geen eenheid hebben, geen vastomlijnde identiteit. Er zijn geen essentiële kenmerken die ons mens maken.

39. Filosofie VWO 2026, tijdvak 1, vraag 5

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 5

Volgens Van der Vorst manifesteren zich door digitalisering verschillende versies van ons zelf. Ik ben fysiek wel ergens op een bepaalde tijd, maar heb tegelijkertijd verschillende profielen op verschillende sociale media, in appjes, posts en likes. Door al die verschillende digitale profielen rijst de vraag wie ik zelf ben:

Tekst 1

Digitalisering belooft wel transparantie maar tegelijkertijd zorgt ze er juist voor dat we steeds meer gaan wennen aan het idee dat we nooit ergens een volledig beeld van zullen hebben. Niet van een fenomeen en dus ook niet van onszelf of de ander. De eindeloze digitale identiteit is open en inconsistent.

Zo verandert het zelf van de moderne mens: [...] geen centrale instantie die alles omvat, geen samenvatting en geen overkoepelende structuur.

bron: Roland van der Vorst, De toekomst is eindeloos. Een open blik op digitalisering, 2023

Timothy Morton spreekt van de 'mesh' en ecologisch denken.

Geef aan wat Morton bedoelt met de 'mesh'.

Leg vervolgens een overeenkomst uit tussen tekst 1 en ecologisch denken.

Beargumenteer tot slot met deze overeenkomst of het volgens jou een probleem is dat we door digitalisering nooit een volledig beeld zullen hebben van onze identiteit.

Maximumscore 3 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave van wat Morton bedoelt met de 'mesh': onderlinge verbondenheid/afhankelijkheid van alle levende en niet-levende dingen
- een uitleg van een overeenkomst tussen tekst 1 en ecologisch denken: geen referentiepunt / desoriënterende openheid
- een argument met deze overeenkomst of het een probleem is dat we door digitalisering nooit een volledig beeld zullen hebben van onze identiteit

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Morton bedoelt met de mesh de onderlinge afhankelijkheid en verbondenheid van alle levende en niet-levende dingen.
- Zowel bij digitalisering van het zelf als bij de 'mesh' ontbreekt een centrale instantie die alles omvat. De moderne mens heeft allerlei profielen op het web, zonder een samenvatting, zonder een overkoepelende structuur, waardoor we er geen volledig beeld van hebben. Dat is ook het geval bij de 'mesh', een web zonder duidelijk afgebakende achtergrond en voorgrond, zonder een punt van waaruit je onpartijdig kunt kijken. Door digitalisering gaan we eraan wennen dat we daardoor nooit ergens

een volledig beeld van zullen hebben, 'de eindeloze digitale identiteit is open en inconsistent'. Dit doet denken aan Morton: de betekenisloosheid en de desoriënterende openheid van ecologisch denken onder ogen zien.

- Volgens mij is het wel een probleem dat door digitalisering we nooit een volledig beeld zullen hebben van onze identiteit, omdat we dan nooit zullen weten wie we zijn, net als in de 'mesh'. Daar zijn we afhankelijk en verbonden met alle levensvormen, waardoor we geen referentiepunt hebben en onszelf niet tegenover andere levensvormen kunnen plaatsen. Dat leidt tot desoriëntatie. Zo leidt het ook tot desoriëntatie in het digitale web, waar we een open en inconsistente identiteit hebben, zonder duidelijke afbakening. Volgens mij leidt dat tot een identiteitscrisis, omdat we niet weten wie we zijn.

Of

- Volgens mij is het geen probleem dat we door digitalisering nooit een volledig beeld zullen hebben van onze identiteit, omdat digitalisering bevestigt dat het onmogelijk is ons als individu af te bakenen. Wij zijn open en inconsistente wezens en hebben geen referentiepunt van waaruit we weten wie we zijn. In de 'mesh' zijn we verbonden met alle levensvormen, in de digitalisering met alle mogelijke profielen die we hebben en misschien nog zullen krijgen. We moeten de desoriëntatie die daardoor ontstaat, in de ogen kijken. Dat is groots denken, niet alleen in het ecologische denken, maar ook in het denken over onze identiteit.

40. Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 17 en 18

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 2 – vraag 17 en 18

Dierenarts en filosoof Charles Foster wilde graag weten hoe het is om een dier te zijn. Als experiment besloot hij om een paar weken te leven als een das. Hij leefde in een hol in een bos waarin hij overdag sliep en waaruit hij 's nachts al snuffelend tevoorschijn kroop.

Dassen brengen hun hele leven door bij een dassenburcht, en daar gaan ze ook dood. De wormen voeden zich met de aarde waarin dode dassen aan het ontbinden zijn. Met het eten van een worm eet een das indirect een andere das op.

Timothy Morton beschrijft wat ecologisch denken is en gebruikt daarbij de term *mesh*.

Vraag 17: Leg met het voorbeeld van de das die wormen eet uit wat de *mesh* inhoudt volgens Morton.

In zijn boek *Leven als een beest* beschrijft Foster hoe zijn hol krioelt van het leven. Een keer valt er een worm in zijn mond. Hij baalt ervan dat hij walging voelt, terwijl een das die worm gewoon had opgegeten. Foster wil zichzelf in de evolutie niet boven dassen plaatsen en begint te twijfelen over wat de plaats is van de mens.

Vraag 18: Leg met Fosters twijfel over de plaats van de mens uit dat ecologisch denken volgens Morton een desoriënterende openheid heeft.

Vraag 17: maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg met het voorbeeld van de das die wormen eet dat de *mesh* volgens Morton de onderlinge verbondenheid/afhankelijkheid van alles is, zoals tussen de worm, de das en de aarde.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Morton wijst op de *mesh*, de verbondenheid tussen alle levende en niet-levende dingen. De cyclus van eten en gegeten worden van de das en de worm is hiervan een voorbeeld. De wormen voeden zich met de aarde waarin dode dassen ontbinden en levende dassen eten op hun beurt deze wormen op. Zo zijn de wormen, de aarde van de dassenburcht en de levende en dode dassen onderling verbonden.

Vraag 18: maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg met Fosters twijfel over de plaats van de mens dat ecologisch denken volgens Morton een desoriënterende openheid heeft: Foster verliest zijn referentiepunt om zijn plaats als mens te bepalen, wat volgens Morton inherent is aan het ecologische denken waarin alles samenhangt/verbonden is.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Foster raakt door zijn experimentele leven als dat kwijt wat de plaats van de mens is. Dit is een voorbeeld van ecologisch denken volgens Morton. Ecologisch denken is volgens Morton het besef van onderlinge verbondenheid. Die verbondenheid is niet knus en gezellig, maar betekent dat we geen referentiepunt meer hebben om onze plaats mee te bepalen en er betekenis aan te geven.

41. Filosofie VWO 2025, tijdvak 2, vraag 21

Oefenvraag examen 2025 tijdvak 2 – vraag 21

Martin heeft haar confrontatie met een beer overleefd, maar dat geldt niet voor dierenactivist Timothy Treadwell. Hij verbleef dertien zomers tussen de grizzlyberen in Alaska om ze te leren kennen en te onderzoeken, en maakte in vijf jaar meer dan honderd uur videomateriaal en veel foto's. Hierop is te zien dat hij erg dicht bij de beren in de buurt kwam, hen soms aanraakte en speelde met de jonge beren. Door de relatie die hij met de beren opbouwde, zei hij een uitweg te vinden uit zijn alcohol- en drugsverslaving.

Vinciane Despret pleit voor een andere benadering van dierenonderzoek dan die van het gangbare wetenschappelijke onderzoek. Die andere benadering heeft twee uitgangspunten. Het eerste uitgangspunt is dat dierenonderzoekers zich niet alleen op uiterlijk waarneembaar gedrag moeten richten, maar ook het perspectief van het dier bij het onderzoek moeten betrekken.

Geef het **andere** uitgangspunt weer waar Despret voor pleit in wetenschappelijk onderzoek naar het gedrag van dieren.

Beargumenteer vervolgens met het voorbeeld van Treadwell of je het met dit uitgangspunt van Despret eens bent.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave dat volgens Despret de relatie tussen dier en onderzoeker een actieve rol moet spelen in het wetenschappelijk onderzoek naar het gedrag van dieren
- een argumentatie met het voorbeeld van Treadwell of de relatie tussen dier en onderzoeker een actieve rol moet spelen in het onderzoek

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Despret moet de relatie tussen het dier en de onderzoeker een actieve rol spelen in wetenschappelijk onderzoek naar het gedrag van dieren, in plaats van deze relatie onzichtbaar te maken, zoals het gangbaar is bij wetenschappelijk onderzoek.
- Zoals het voorbeeld van Treadwell laat zien, voegt het veel toe als de onderzoeker niet onzichtbaar is, maar zichtbaar, en contact maakt met de beren. In zijn video's en foto's is te zien dat hij dicht in de buurt van de beren kwam, met hen speelde en hen soms aanraakte. Deze interactie kan nieuwe informatie opleveren en onderzoeksmateriaal zijn voor andere dierenonderzoekers.

Of

- Volgens mij is het beter dat de onderzoeker onzichtbaar blijft, omdat hij of zij dan geen invloed uitoefent op het dier en zo de objectiviteit van de resultaten niet verstoort. Het is prima om video's en foto's te maken, maar niet als je een relatie aangaat met de dieren, want die relatie zal hun gedrag waarschijnlijk beïnvloeden. Het kan zelfs gevaarlijk zijn als de omgang tussen onderzoeker en dier te intensief wordt.

42. Filosofie VWO 2026, tijdvak 1, vraag 13

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 13

Vijftig jaar geleden deed psycholoog Paul Ekman onderzoek naar de universaliteit van emoties. Net als veel andere wetenschappers van dat moment dacht Ekman dat mensen wereldwijd dezelfde basisemoties hebben, zoals boosheid, verdriet en vreugde, en dat deze door alle mensen worden geuit met dezelfde gelaatsuitdrukkingen.

In Ekmans onderzoek kregen proefpersonen foto's te zien van iemand met een bepaalde gezichtsuitdrukking. Daarbij moesten de proefpersonen een kaartje selecteren met een daarbij passende emotie erop. Hierbij hadden zij de keuze uit een vaste set emotiekaartjes. Ekman probeerde op deze manier een essentieel kenmerk van de mens te beschrijven.

De actor-netwerktheorie (ANT) van Bruno Latour staat kritisch tegenover essentialistische benaderingen, zoals die van Ekman. Latour legt met het voorbeeld van de Berlijnse sleutel als onderdeel van een handelingsprogramma uit dat volgens de ANT de grens tussen levend en niet-levend is vervaagd.

Leg uit dat Ekmans emotiekaartjes volgens de ANT:

- onderdeel zijn van een handelingsprogramma, en
- laten zien dat de grens tussen levend en niet-levend is vervaagd.

Leg vervolgens uit dat Latours ANT kritisch staat tegenover Ekmans essentialistische benadering. Ga hierbij in op **beide** aspecten van je uitleg over de emotiekaartjes.

Maximumscore 3 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat Ekmans emotiekaartjes volgens de ANT onderdeel zijn van een handelingsprogramma: handelingen zijn verspreid over meerdere actoren in een netwerk, waaronder niet-menselijke actoren als de emotiekaartjes
- een uitleg dat Ekmans emotiekaartjes volgens de ANT laten zien dat de grens tussen levend en niet-levend is vervaagd: levende dingen zijn verbonden met niet-levende dingen, zoals wanneer het handelen van de levende proefpersonen is verbonden met de niet-levende emotiekaartjes
- een uitleg dat Latours ANT kritisch staat tegenover Ekmans essentialistische benadering, waarbij wordt ingegaan op de emotiekaartjes als onderdeel van een handelingsprogramma, die laten zien dat de grens tussen levend en niet-levend is vervaagd: volgens Latour moeten we de wereld niet begrijpen vanuit essentiële/onveranderlijke eigenschappen, zoals Ekman wil, maar vanuit datgene wat in handelingsprogramma's door zowel levende als niet-levende zaken in werking/beweging wordt gezet

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Latour kunnen niet-levende actoren, zoals emotiekaartjes of Berlijnse sleutels, deel zijn van een handelingsprogramma, omdat ze handelingen mede tot stand brengen. Ekmans emotiekaartjes bevatten vooraf vastgestelde emoties waaruit de proefpersonen kunnen kiezen. Handelingen – zoals de koppeling tussen foto's en emoties – komen dan ook tot stand door het samenspel van proefpersoon, onderzoeker, foto's en emotiekaartjes.
- Ekmans emotiekaartjes zouden volgens Latour laten zien dat nietlevende zaken niet zo passief zijn en mensen niet zo autonoom zijn in hun handelen als vaak wordt gedacht. De grens tussen levende wezens die handelen en niet-levende wezens die passief zijn, vervaagt hiermee.
- Latours actor-netwerktheorie staat kritisch tegenover Ekmans essentialistische benadering, omdat Latour zaken wil begrijpen vanuit hun actorschap en niet vanuit hun essentie. Volgens de ANT komt een handeling tot stand door het samenspel van verschillende levende en niet-levende actoren, zoals in het handelingsprogramma waar mensen en emotiekaartjes deel van uitmaken. We moeten volgens Latour niet op zoek naar het wezen of de essentie van de mens, omdat we daarmee de mens als entiteit versmallen. Latour probeert juist open te staan voor de talloze manieren waarop entiteiten in verbinding met andere entiteiten bestaan en in werking zijn.

43. Filosofie VWO 2024, tijdvak 1, vraag 8

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 1 – vraag 8

Schimmels produceren stoffen waarvan medicijnen tegen infectieziektes kunnen worden gemaakt: antibiotica. Lang werd dit gezien als definitieve oplossing voor ziektes als longontsteking en bloedvergiftiging, maar inmiddels blijken bacteriën resistent te kunnen worden. Resistente bacteriën kunnen zorgen voor vrijwel onbeheersbare uitbraken van infectieziektes.

Bruno Latour legt met zijn actor-netwerktheorie uit dat de grens tussen menselijk en niet-menselijk is vervaagd.

Leg uit dat de grens tussen menselijk en niet-menselijk volgens Latour is vervaagd. Gebruik daarbij:

- de actor-netwerktheorie, en
- het voorbeeld van antibiotica.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat een uitleg dat de grens tussen menselijk en niet-menselijk vervaagd is, met:

- de actor-netwerktheorie: mensen zijn deel van een netwerk van actoren, waarin ook niet-levende actoren zaken in beweging kunnen zetten
- het voorbeeld van antibiotica: antibiotica hebben als niet-levende actoren gevolgen voor de mens

Voorbeeld van een goed antwoord:

Het voorbeeld van antibiotica laat zien dat mensen, schimmels en antibiotica allemaal actoren zijn in een netwerk. Antibiotica hebben invloed op mensenlevens en kunnen de samenleving zelfs ingrijpend veranderen. Mensen zijn enerzijds actoren, bijvoorbeeld omdat ze antibiotica produceren, maar ze zijn ook zeer afhankelijk van antibiotica. Zo kan antibioticaresistentie ingrijpende gevolgen hebben voor de gezondheid van mensen. Volgens de actor-netwerktheorie zitten mensen en schimmels samen in een netwerk waarover het handelingsvermogen is verspreid. Door het actieve karakter van niet-mensen te benadrukken, vervaagt bij Latour ook de grens die we rondom de mens hebben getrokken.

44. Filosofie VWO 2026, tijdvak 2, vraag 16

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 16

Toen in 2023 het liedje *Heart on My Sleeve* van de artiesten Drake en The Weeknd uitkwam, reageerden veel fans en journalisten enthousiast. Niet veel later bleek dat het nummer was gemaakt met kunstmatige intelligentie. Een anonieme persoon had een AI-muziekgenerator gebruikt om een lied te maken, door de AI opdracht te geven Drakes stem en muziekstijl te gebruiken. Het verschil met de muziek van de menselijke Drake bleek moeilijk te horen. Velen waren onder de indruk van de kwaliteit van de muziek die de AI had gegenereerd.

Er bestaat discussie over de vraag of AI-muziekgeneratoren beter kunnen worden vergeleken met muzikanten of met een muziekinstrument zoals een akoestische gitaar.

Katherine Hayles verdiept zich in niet-menselijke cognitie. Volgens haar heeft iets cognitie als het in staat is om via informatieverwerking tot een uitkomst te komen. Daarom heeft een orkaan volgens haar geen cognitie en drones wel. Menselijke en technische cognities zijn verschillend, maar ook niet-menselijke cognitie kan autonoom zijn.

Leg uit dat een AI-muziekgenerator zowel verschilt van een akoestische gitaar als van een menselijke muzikant. Ga hierbij in op Hayles' opvattingen over:

- cognitieve assemblages,
- de verschillende cognitieve capaciteiten van menselijke en technische cognities, en
- de voorwaarde voor het kunnen nemen van verantwoordelijkheid voor het handelen.

Maximumscore 3 punten

Een goed antwoord bevat een uitleg dat een AI-muziekgenerator zowel verschilt van een akoestische gitaar als van een menselijke muzikant, waarbij wordt ingegaan op Hayles opvattingen over:

- cognitieve assemblages: denkprocessen worden gedistribueerd tussen muzikanten en AI-muziekgeneratoren, maar niet tussen muzikant en akoestische gitaar, omdat de gitaar geen cognitie heeft
- de verschillende cognitieve capaciteiten van menselijke en technische cognities: menselijke cognitie kenmerkt zich door emotie / een omvattende wereldhorizon / empathische vermogens, terwijl technische cognitie zoals de AI-muziekgenerator grote berekeningscapaciteit / snelle dataverwerking heeft
- de voorwaarde voor het kunnen nemen van verantwoordelijkheid voor het handelen: mensen kunnen, in tegenstelling tot AI-muziekgeneratoren, verantwoordelijkheid nemen voor hun handelen omdat ze kwetsbaarheid hebben

Voorbeeld van een goed antwoord:

Een AI-muziekgenerator verschilt van een akoestische gitaar. Aangezien een gitaar geen informatie verwerkt om tot een uitkomst te komen, heeft de gitaar geen cognitie en vormen

muzikant en een gitaar volgens Hayles geen cognitieve assemblage. Een AI-muziekgenerator heeft daarentegen wel een vorm van technische cognitie en kan met een menselijke muzikant een cognitieve assemblage vormen.

Menselijke en technische cognitie zijn volgens Hayles wel verschillend, omdat menselijke cognitie wordt gekenmerkt door emoties en empathische vermogens, terwijl de technische cognitie van AI wordt gekenmerkt door een grotere snelheid en rekenkracht om tot uitkomsten te komen. Een AI-muziekgenerator verschilt in dit opzicht dus ook van de menselijke muzikant. Hayles stelt dat mensen, in tegenstelling tot entiteiten met technische cognitie, kwetsbaar zijn en daardoor verantwoordelijkheid kunnen nemen voor hun handelen. Een AI-muziekgenerator is niet kwetsbaar, omdat die door geen enkele maatregel wordt 'geraakt'. Hij kan daarom geen verantwoordelijkheid nemen voor de handelingen die hij uitvoert, zoals het produceren van foute liedteksten of het plagiëren van andermans muziek. De AI-muziekgenerator verschilt dus enerzijds van een menselijke muzikant, omdat de generator een ander soort cognitie heeft en geen verantwoordelijkheid voor het handelen kan nemen. Hij verschilt anderzijds van de gitaar, omdat hij met een mens een cognitieve assemblage kan vormen.

45. Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 5

Oefenvraag examen 2025 tijdvak 1 – vraag 5

De Zweedse serie Real Humans draait om hubots, robots die eruitzien als mensen. De hubots hebben een USB-poort op hun lichaam en kunnen voor allerlei taken worden geprogrammeerd. [...]

De hubots nemen steeds meer taken van mensen over en voeren die soms beter uit dan mensen dat kunnen. Een voorbeeld is een huishoudsterhubot die voor de menselijke opa Lennart zorgt. De familie houdt van een afstand de omgang van de hubot met opa in de gaten, omdat de hubot en opa onderling vaak conflicten hebben. Opa wil bijvoorbeeld dat de hubot koopt wat hij haar vraagt, maar ze wijst hem erop dat ze er is voor zijn welzijn. Als hij koffie wil, weigert ze hem die te geven omdat hij een hoge bloeddruk heeft. Zij heeft dit tijdens zijn slaap geconstateerd en geeft hem vervolgens thee.

Katherine Hayles gebruikt het begrip cognitieve assemblages.

Leg met het voorbeeld van de familie van opa en de huishoudsterhubot uit wat Hayles bedoelt met cognitieve assemblages.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg van wat Hayles bedoelt met cognitieve assemblages met het voorbeeld van de familie van opa en de huishoudsterhubot: de denkprocessen worden gedistribueerd tussen de menselijke bewuste cognitie van de familie van opa en de niet-menselijke, niet-bewuste cognitie van de huishoudsterhubot.

Voorbeeld van een goed antwoord:

In cognitieve assemblages worden de denkprocessen gedistribueerd tussen menselijke denkers met bewuste cognitie, de familie van opa, en niet-menselijke denkers met niet-bewuste cognitie, de huishoudsterhubot. Opa heeft eigen verlangens en wil bijvoorbeeld graag koffie, maar de hubot geeft hem thee, want ze is erop afgesteld dat zij de gezondheid van opa in de gaten houdt en kan ook tijdens zijn slaap zijn bloeddruk meten. De familie, die de omgang tussen opa en de hubot in de gaten houdt, heeft een bewuste cognitie en vormt een cognitieve assemblage met de huishoudsterhubot.

46. Filosofie VWO 2025, tijdvak 2, vraag 12

Oefenvraag examen 2025 tijdvak 2 – vraag 12

Virtuele omgevingen worden in toenemende mate gecreëerd door kunstmatige intelligentie (AI), waarbij wordt voortgebouwd op bestaande databases voor VR.

Critici wijzen erop dat niet-inclusieve eigenschappen van VR op deze manier eindeloos kunnen worden herhaald. Zo waren de algoritmes voor avatars met kroeshaar niet goed genoeg, waardoor het leek alsof ze steil haar hadden. Ook de toegankelijkheid van VR voor blinden en slechtzienden blijft onveranderd.

Volgens Katherine Hayles moet worden nagedacht over de ethische gevolgen van niet-bewuste cognitie, zoals AI die VR-omgevingen creëert.

Leg uit dat niet-bewuste cognitie volgens Hayles **geen** morele verantwoordelijkheid zal kunnen nemen. Ga daarbij in op het creëren van inclusieve omgevingen.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg dat niet-bewuste cognitie volgens Hayles geen morele verantwoordelijkheid zal kunnen nemen, waarbij ingegaan wordt op het creëren van inclusieve omgevingen: niet-bewuste cognitie is niet kwetsbaar / heeft geen emotie / heeft geen omvattende wereldhorizon / heeft geen empathische vermogens om anderen te begrijpen, waardoor deze niet in staat is verantwoordelijkheid te nemen voor inclusieve omgevingen.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Niet-bewuste cognitie is zelf niet kwetsbaar voor de ervaring van uitsluiting. Een AI zou geprogrammeerd kunnen worden om ethische redeneringen te voltrekken of voorwaarden voor inclusie te signaleren, maar daarmee neemt AI nog geen morele verantwoordelijkheid. Daarvoor moet je geraakt kunnen worden.

47. Filosofie VWO 2024, tijdvak 1, vraag 9

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 1 – vraag 9

In de sciencefictionfilm *Avatar* ontmoeten mensen een inheemse bevolking van een andere planeet, de Na'vi: lange, blauwe, intelligente mensachtige wezens met een staart die in harmonie met de natuur leven. De mens Jake Sully krijgt de opdracht om contact te leggen met de Na'vi. [...]

In de film *Avatar* willen de mensen het bos van de Na'vi vernietigen om er grondstoffen te kunnen winnen. Omdat het Jake niet lukt om de mensen te overtuigen van de waarde van het bos, sluit hij zich aan bij de Na'vi. Latour stelt voor om een Parlement van de dingen op te richten.

Leg met het voorbeeld van het bos van de Na'vi uit dat Latour een voorstander is van de oprichting van een Parlement van de dingen. Beargumenteer met een voorbeeld of jij denkt dat het goed is om een Parlement van de dingen op te richten.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg met het voorbeeld van het bos van de Na'vi dat Latour een voorstander is van de oprichting van een Parlement van de dingen: de niet-menselijke stem, het bos van de Na'vi, kan zo worden gehoord, waardoor mensen hier verantwoordelijkheid voor kunnen nemen
- een argumentatie met een voorbeeld of het goed is om een Parlement van de dingen op te richten

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Alleen mensen kunnen volgens Latour verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen handelen en ze zijn daarbij ook verantwoordelijk voor het niet-menselijke. Via een Parlement van de dingen kan het nietmenselijke een stem krijgen. Het bos van de Na'vi kan daar bijvoorbeeld een stem in krijgen als mensen proberen te verwoorden welke 'belangen' en 'wensen' het bos heeft.
- Ik denk dat een Parlement van de dingen een goede manier is om het niet-menselijke een stem te geven. In mijn stad heeft de rivier bijvoorbeeld meer ruimte gekregen, om overstromingen te voorkomen. Ik denk echter dat daarbij vooral gedacht is aan de belangen van de mensen, zoals zwembieden en veiligheid. Als iemand de belangen van de rivier had mogen verwoorden, zoals gezond water voor de vissen of biodiversiteit door natuurlijke oevers, dan had er misschien een plan kunnen ontstaan waarvan de mensen en de rivier allebei hadden geprofiteerd.

Of

- Ik geloof niet dat we een Parlement van de dingen moeten oprichten. Op dit moment zijn er voldoende natuur- en milieuorganisaties die de belangen van de natuur verwoorden. Zo is er bijvoorbeeld de Waddenvereniging, die zich mengt in gesprekken over de Waddenzee. Het is de vraag of deze 'stem' altijd gehoord wordt, maar ook in een Parlement van de dingen zullen de belangen van de Waddenzee moeten worden afgewogen tegen de belangen van bijvoorbeeld de vissers en de recreanten.

48. Filosofie VWO 2025, tijdvak 2, vraag 5

Oefenvraag examen 2025 tijdvak 2 – vraag 5

Een andere Marvel-superheld is Michael Morbius. Hij is een briljante biochemicus met een zeldzame bloedziekte. Hij werkt in een laboratorium bij een ziekenhuis. Stiekem doet hij in dat lab experimenten met reusachtige vampiervleermuizen. Hij slaagt erin om uit deze experimenten een medicijn te creëren waarmee hij zichzelf geneest van zijn ziekte, door een aanpassing van zijn DNA.

Wetenschappelijk onderzoek naar het genezen van ziektes door een technologische aanpassing van DNA vindt al in onze werkelijkheid plaats. Volgens Karen Barad zijn mensen een verstrengeling van materiaal en betekenis.

Leg met het voorbeeld van Morbius de opvatting van Barad uit dat mensen een verstrengeling zijn van materiaal en betekenis.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg van Barads opvatting dat mensen een verstrengeling zijn van materiaal en betekenis met het voorbeeld van Morbius: de verschillende elementen (Morbius als onderzoeker, zijn ziekte, de wens om te genezen, het lab/het medicijn, de vampiervleermuizen) ontstaan als fenomeen in de praktijk van het onderzoek.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Morbius als onderzoeker, zijn lab, het medicijn dat hij ontwikkelt en de vampiervleermuizen die hij gebruikt voor het medicijn, bestaan volgens Barad niet van tevoren al onafhankelijk van elkaar als losse elementen. Deze elementen ontstaan pas in het onderzoek waarin grensbepalingen optreden tussen dingen, onderzoekers, apparaten en concepten. Deze elementen en grenzen bestaan niet als onveranderlijk materiaal in de wereld en ook niet alleen als betekenis in ons hoofd. Materiaal en betekenis zijn verstrengeld, en mensen, ook Morbius, zijn deze verstrengeling van materiaal en betekenis.

49. Filosofie VWO 2026, tijdvak 2, vraag 1

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 1

Volgens techniekfilosoof Rens van der Vorst heeft digitale technologie het leven weliswaar gemakkelijker gemaakt, maar dreigen we er ook onze greep op het leven door te verliezen. We moeten volgens hem de controle proberen terug te pakken. Een manier waarop we dat kunnen doen, is door een digitale gremlin te worden.

Gremlins komen als fictieve wezens voor in films en volksverhalen waarin ze vooral veel stukmaken, bij voorkeur machines. Van der Vorst verzoon een hedendaagse variant van de gremlin, die digitale systemen saboteert, zoals algoritmes, om de wereld minder afhankelijk te maken van digitale techniek. Door een digitale gremlin te worden kun je meer controle krijgen over wanneer en wat je kijkt op digitale media.

Van der Vorst geeft het voorbeeld van de streamingdienst Netflix. Als je Netflix kijkt, krijg je door een algoritme aanbevelingen voor films of series op basis van je kijkgedrag. Daardoor lijkt het alsof Netflix je goed kent en weet wat je volgende film of serie moet zijn. Als je naar Netflix gaat en weerstand voelt tegen wat het algoritme je voorschotelt, dan komt misschien de digitale gremlin in je op.

Karen Barad maakt onderscheid tussen interactie en intra-actie.

Leg het onderscheid uit tussen de begrippen interactie en intra-actie.

Leg vervolgens uit dat Barad het voorbeeld van de aanbevelingen en de digitale gremlin zou beschrijven als intra-actie.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg van het onderscheid tussen de begrippen interactie, waarbij de elementen al onafhankelijk van elkaar bestaan, en intra-actie, waarbij de elementen ontstaan in de intra-actie
- een uitleg dat Barad het voorbeeld van de aanbevelingen en de digitale gremlin zou beschrijven als intra-actie

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Barad onderscheidt interactie van intra-actie. Bij interactie gaan elementen die van tevoren al onafhankelijk van elkaar bestaan, met elkaar een interactie aan. Bij intra-actie ontstaan die elementen tijdens de intra-actie, doordat ze elkaars grenzen uitvoeren.
- Er is sprake van intra-actie tussen aanbevelingen van Netflix en een digitale gremlin, omdat de aanbevelingen die Netflix doet, ontstaan door het kijkgedrag van de digitale gremlin, én het kijkgedrag van de digitale gremlin wordt door de aanbevelingen van Netflix beïnvloed. Die gremlin komt in je op als reactie op de aanbevelingen en de gremlin en de aanbevelingen voeren elkaars grenzen uit, omdat ze beide ontstaan in intra-actie.

50. Filosofie VWO 2026, tijdvak 2, vraag 11

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 11

In de ouderenzorg wordt steeds vaker gebruikgemaakt van technologie, zoals een sociale zorgrobot die simpele gesprekken voert en zorgtaken doet. Onderzoeker Bart van der Sloot stelt hierover ethische vragen. [...]

Van der Sloot is bang dat AI ons vermogen zal aantasten om te onderscheiden wat realiteit is en wat niet. Hij geeft als voorbeeld videobeldiensten waarbij AI de huid van een beller in beeld automatisch egalier maakt, zonder dat de bellers dit weten. Dat kan onhandig zijn als je videobelt met een arts over je huidproblemen. Volgens Yuval Noah Harari is de grens tussen fysiek en niet-fysiek vervaagd. Hij spreekt van dataïsme. Van der Sloots opvatting dat AI ons vermogen zal aantasten om te onderscheiden wat realiteit is en wat niet, is een voorbeeld van een kanttekening vanuit kentheoretisch perspectief bij Harari's dataïsme.

Geef weer wat Harari bedoelt met dataïsme.

Leg vervolgens uit dat Van der Sloots opvatting een voorbeeld is van een kanttekening vanuit kentheoretisch perspectief bij Harari's dataïsme.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave van wat Harari bedoelt met dataïsme: de overtuiging dat alles, inclusief de mens, is uit te drukken in data
- een uitleg dat Van der Sloots opvatting dat AI ons vermogen zal aantasten om te onderscheiden wat realiteit is en wat niet, een voorbeeld is van een kanttekening vanuit kentheoretisch perspectief bij Harari's dataïsme, omdat het gaat om de vraag of we de wereld / onszelf kunnen kennen als data

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Dataïsme is het geloof dat het universum bestaat uit informatie en dat alles, inclusief de mens, is uit te drukken in data en is te begrijpen als een algoritme.
- Van der Sloot denkt dat we door AI niet meer goed kunnen beoordelen wat realiteit is en wat niet, zoals in een videobel-afspraken met een arts over je huid. In zo'n gesprek wil je dat de fysieke conditie van je huid de realiteit vormt en niet het door AI automatisch gefilterde beeld van je huid. Maar als niet bekend is dat er een filter wordt gebruikt, dan kan de arts het door AI gevormde beeld van je huid voor de realiteit aanzien. Als we er, zoals in Harari's dataïsme, van uitgaan dat alles gereduceerd kan worden tot data, dan is de grens tussen fysiek en niet-fysiek vervaagd en vormen data misschien wel onze realiteit. Wat we opvatten als realiteit en hoe we onszelf en de wereld kennen - als data of op een andere manier - is een kentheoretische kwestie. Dat we ons afvragen of we nog wel kunnen onderscheiden wat we realiteit noemen door

de vervagende grens tussen bijvoorbeeld je fysieke huid en niet-fysieke data van je huid via een automatisch filter, kan je opvatten als een kanttekening vanuit kentheoretisch perspectief bij Harari's dataïsme.

51. Filosofie VWO 2025, tijdvak 1, vraag 20

Oefenvraag examen 2025 tijdvak 1 – vraag 20

Mensen met een huisdier zullen het wellicht fijn vinden om op tijd te signaleren dat hun huisdier ziek is. De technologie om vroegtijdig ziektes te signaleren is volop in ontwikkeling, bijvoorbeeld via het monitoren van lichaamstemperatuur en beweging van dieren. Volgens onderzoekers hebben veel huisdiereigenaren behoefte aan dergelijke technologie. Mogelijk zal in de toekomst ook het psychische welbevinden van de dieren kunnen worden gemeten. Het baasje van een kat zou bijvoorbeeld een seintje kunnen krijgen als zijn kat neerslachtig is.

Volgens het dataïsme, zoals beschreven door Yuval Noah Harari, is het psychische welbevinden van dieren in principe via technologie vast te stellen.

De hermeneutiek pleit voor interpretatie als methode binnen de wetenschap.

Leg de opvatting van het dataïsme uit dat het psychische welbevinden van dieren in principe kan worden vastgesteld via technologie.

Geef vervolgens met interpretatie als methode binnen de wetenschap een argument **tegen** deze opvatting.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg van de opvatting van het dataïsme dat het psychische welbevinden van dieren in principe kan worden vastgesteld via technologie: volgens het dataïsme is alles uit te drukken in data, dus ook het psychische welbevinden van dieren
- een argument tegen de opvatting van het dataïsme dat het psychische welbevinden van dieren in principe via technologie kan worden vastgesteld, met interpretatie als methode binnen de wetenschap die is gericht op het begrijpen van betekenis

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Het dataïsme stelt dat alles in het universum bestaat uit informatie en uit te drukken is in algoritmes. Dit geldt ook voor het psychische welbevinden van dieren. Wanneer via technologie de juiste data verzameld worden, zoals hartslag, temperatuur of beweeglijkheid van een dier, kan daaruit volgens het dataïsme dus worden afgeleid hoe een dier zich voelt.
- Betekenisvolle uitingen, zoals menselijk of dierlijk gedrag, moeten bestudeerd worden met interpretatie als wetenschappelijke methode. Het van buitenaf bestuderen of meten in data, is onvoldoende om de betekenis van deze uitingen te begrijpen. Daarvoor is interpretatie binnen de context nodig, zoals het gedrag van een kat in de context van zijn leefomgeving en normale gedrag.

52. Filosofie VWO 2026, tijdvak 2, vraag 17

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 17

Streamingdiensten voor muziek maken steeds meer gebruik van AI, onder andere om profielen van luisteraars te maken. Door bij te houden naar welke muziek iemand luistert, leert AI welke afspeellijsten bij die persoon passen en kan AI zo'n afspeellijst genereren. De luisteraar kan zo via de streamingsdienst nieuwe muziek ontdekken die goed aansluit bij diens smaak.

Miriam Rasch gebruikt in haar filosofie het begrip *else*.

Beargumenteer met het begrip *else* of een luisteraar van een muziekstreamingdienst volgens jou in een profiel te vatten is.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een argument met het begrip *else* als onherleidbare openheid/het andere/vreemde/spontane, of een luisteraar van een muziekstreamingsdienst in een profiel te vatten is.

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Ik denk dat een luisteraar inderdaad te vatten is in een luisteraarsprofiel. Waarschijnlijk kan AI door het analyseren van luistergedrag zelfs beter vatten waar mensen van houden dan mensen zelf. AI is namelijk beter in het analyseren van grotere hoeveelheden data en het herkennen van patronen dan mensen en kan bijvoorbeeld ontdekken dat iemand houdt van bepaalde zangstemmen of van het geluid van een contrabas. Rasch stelt dat mensen gekenmerkt worden door het *else* omdat het andere, spontane in ons niet in data te vangen is. Rasch denkt misschien dat ik kan kiezen voor muziek die totaal anders is dan mijn profiel. Maar ik denk dat dit een te romantisch beeld is van de mens en dat we in werkelijkheid ontzettend voorspelbaar zijn. Die ene gekke andere muziekkeuze sluit beter aan bij ons profiel dan Rasch denkt.

Of

- Ik denk niet dat een luisteraar te vatten is in een profiel. Volgens Rasch worden mensen gekenmerkt door het *else* en ik denk dat ze daar gelijk in heeft. Mensen hebben een onherleidbare openheid, waardoor ze zich verhouden tot hun eigen bestaan en de vrijheid en de opdracht hebben om hun bestaan vorm te geven. De muzieksmaak van mensen is bijna nooit eenduidig, want iemand houdt misschien van jazz, maar wil soms juist meezingers, terwijl het profiel niet weet wat voor luisteraar je op dit moment bent. Mensen zijn veranderlijk en kunnen zelfs verrast worden door zichzelf. Een profiel loopt altijd achter de feiten aan, omdat het weliswaar weet wat ik heb geluisterd, maar mijn nieuwste muzikale ontdekking nooit in het profiel is opgenomen.

53. Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 16

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 2 – vraag 16

Of het nu om taal of kunstmatige intelligentie gaat, je zou kunnen zeggen dat mensen altijd méér zijn dan hun geslacht, gender of kleur. Acteur Thorn de Vries pleit ervoor om verschillen op dat gebied niet meer expliciet te benoemen als die niet het onderwerp zijn: 'Ik hoop dat er over vijf jaar in interviews over mijn werk staat: Thorn is acteur, in plaats van: Thorn is non-binair'.

Miriam Rasch verzet zich tegen het reduceren van mensen tot karikaturale profielen. Ze gebruikt daarbij het begrip 'else', zowel vanuit het **derdepersoonsperspectief** als vanuit het **eerstepersoonsperspectief**.

Leg uit dat Rasch' opvatting over het 'else' vanuit het **derdepersoonsperspectief** aansluit bij de opvatting dat mensen altijd meer zijn dan hun geslacht, gender of kleur.

Geef vervolgens met Rasch' opvatting over het 'else' vanuit het **eerstepersoonsperspectief** een argument **voor** De Vries' opvatting om verschillen uiteindelijk niet meer te benoemen.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat Rasch' opvatting over het 'else' vanuit het derdepersoonsperspectief aansluit bij de opvatting dat mensen altijd meer zijn dan hun geslacht, gender of kleur omdat het 'else' het nietcategoriseerbare/de niet-uitputtende beschrijving van menselijk gedrag vertegenwoordigt
- een argument voor De Vries' opvatting om verschillen uiteindelijk niet meer te benoemen met Rasch' opvatting over het 'else' vanuit het eerstepersoonsperspectief, namelijk de onherleidbare openheid die mensen de opdracht geeft om hun bestaanservaring vorm te geven/uit te drukken

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Rasch verzet zich tegen een mensbeeld waarin alles van mensen meetbaar en zichtbaar te maken is; te reduceren is tot data. Er is altijd nog iets anders, het 'else': het spontane, vreemde en onvoorspelbare, dat wat niet beschreven en gecategoriseerd kan worden. Mensen zijn volgens haar dus altijd meer dan een enkele eigenschap of set eigenschappen, zoals hun kleur, afkomst, gender of geslacht.
- Volgens Rasch is de bestaanservaring van mensen onherleidbaar open. Ze bedoelt hiermee de vrijheid die mensen uitnodigt om hun eigen ervaring van hun bestaan vorm te geven en te onderzoeken. Als we eeuwig zouden blijven praten over woorden waarmee we alles en iedereen die in 'het gat tussen woord en ding valt' willen aanduiden, dan zouden we uiteindelijk via die (nieuwe) woorden toch weer alles van de mens zichtbaar maken en in een hokje plaatsen. Als je werkelijk recht wil doen aan de

onherleidbare openheid van de menselijke bestaanservaring, dan moet je op een gegeven moment ophouden met (praten over) het gebruik van woorden die mensen juist in hokjes plaatsen, zoals de woorden 'man', 'vrouw' of 'non-binair'. Dan moet je misschien wel accepteren dat er voortdurend nieuwe woorden ontstaan en weer verdwijnen, die de ruimte tussen de hokjes verkennen en ook weer verlaten. Of dat sommige verschillen er op bepaalde momenten niet toe doen, zoals het er niet toe doet in welk gender-hokje iemand valt die je over diens werk interviewt.

5.6 Afsluiting

54. Filosofie VWO 2024, tijdvak 2, vraag 23

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 2 – vraag 23

Dierenarts en filosoof Charles Foster wilde graag weten hoe het is om een dier te zijn. Als experiment besloot hij om een paar weken te leven als een das. Hij leefde in een hol in een bos waarin hij overdag sliep en waaruit hij 's nachts al snuffelend tevoorschijn kroop. [...]

Volgens Foster kunnen mensen iets van dassen leren. In zijn gewone leven als mens mist Foster namelijk de rijke zintuiglijke belevingswereld van de das, waarin talloze geluiden en geuren worden onderscheiden. Om goed te kunnen leven als mens moeten we aandachtiger leven, zoals een das, vindt Foster.

Volgens Donna Haraway nemen mensen de verantwoordelijkheid om zichzelf vorm te geven door '*staying with the trouble*'.

Beargumenteer of de les die Foster trekt uit zijn leven als das volgens jou aansluit bij Haraways pleidooi voor '*staying with the trouble*'.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een argument of de les die Foster trekt uit zijn leven als das, om goed te leven moeten we aandachtiger leven zoals een das, aansluit bij Haraways pleidooi voor '*staying with the trouble*', als antwoord geven op wat het bestaan van ons vraagt door dicht bij het moeilijke/de zorg/het onduidelijke van ons bestaan te blijven.

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Omdat het wezen van de mens onbepaald is, dragen we de verantwoordelijkheid om onszelf als mens vorm te geven. Daarbij moeten we ook steeds het heldere plaatje verstoren dat we van onszelf proberen te maken, om recht te doen aan die onbepaaldheid. Zo blijven we bij '*the trouble*'. De les die Foster trekt uit zijn leven als das is dat wij met meer aandacht moeten leven. Dit sluit goed aan bij het pleidooi van Haraway, omdat we daarmee meer oog krijgen voor de veelzijdigheid van onze ervaringswereld. Met aandacht leven is een onderdeel van onze zoektocht naar wat een mens is en sluit daarom goed aan bij Haraways pleidooi.

Of

- Haraway wijst erop dat mensen *response-ability* hebben: we kunnen antwoord geven op wat het bestaan van ons vraagt en daarom moeten we het ook. Maar dit betekent niet dat we een definitief antwoord kunnen geven op de vraag wat de mens is. Die vraag blijft radicaal open en vaste antwoorden moeten we verstoren: opnieuw troebel

maken. Foster presenteert een helder en 'af' plaatje over hoe mensen zouden moeten leven, namelijk met meer zintuiglijke aandacht, zoals dassen. Volgens Haraway zouden we zo'n plaatje juist actief moeten verstoren en daarom sluit de les die Foster trekt uit zijn leven als dat niet aan bij Haraways pleidooi.

